

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. **26** december 2021

Wat verdween en wat bleef
Themanummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 26 december 2021

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. Jan Kersbergen, voorzitter
Drs. Jan-Meinte Postma, vicevoorzitter
Ing. Martin Weerd, secretaris
Drs. Hanneke Lens, penningmeester
Mr. Ebe Veerman
Hester Simons BA, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
Rabobanknr: NL81 RABO 0172 4165 82
ING: NLO7 INGB 0000 7307 89

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november via
info@aldefrysketsjerken.nl of schriftelijk naar
bovenstaand adres

Redactie
Hans Willems, voorzitter
Drs. Louw Dijkstra, secretaris
Drs. Hylke Algra
Prof. dr. Sible de Blaauw
Drs. Willem Hansma
Dr. Marie-Anne de Harder
Drs. Marlies Stoter
Dr. Oebele Vries

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Deze uitgave wordt mede
mogelijk gemaakt door:

provincje fryslân
provincie fryslân

Professionele Organisatie voor
Monumentenbehoud

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

1

HANS WILLEMS

Wat verdween en wat bleef

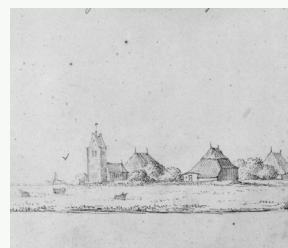

3

DENNIS WORST

Kijkgaten naar de Friese historie

*Verschillen tussen kerken en kerkheuvels
op de klei en in het veen*

7

BERT LOOPER

Het schemerend dorpsprofiel

*Waarom we de hervormde kerk van
Gorredijk missen*

11

HANS WILLEMS

Ziekenzaal en wapendepot in
de Sint Marie

*De verdwenen parochiekerken van
Leeuwarden*

13

Stichtingsnieuws

25

MARIE-ANNE DE HARDER

'Met één wreeden slag weggevaagd'

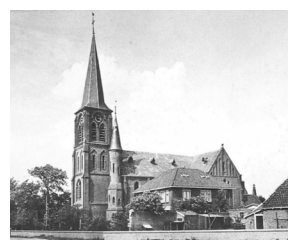
De verdwenen kerken van Schiermonnikoog

29

SIBLE DE BLAAUW

Het lot van katholieke kerkgebouwen
in tijden van emancipatie en
vernieuwing

33

MARIE-ANNE DE HARDER

Een adellijke misrekening: twee
verdwenen kerken in Ald Beets

Foto voorzijde: Kerk H. Maria Tenhemelopneming,
Wijtgaard, gesloopt 1966. Foto LC

HANS WILLEMS

Wat verdween en wat bleef

De doopsgezinde kerk van Harlingen aan de Zoutsloot/Droogstraat, gebouwd in 1858, werd in 1997 afgebroken omdat hij te duur werd in onderhoud. Enkele naastgelegen panden zijn toen gerestaureerd en in combinatie met een aanbouw ingericht als gemeentecentrum annex kerk. Foto net voor de sloop. Foto RCE

Meestal gaat het in dit magazine over het wel en wee van religieus erfgoed dat de tand des tijds heeft doorstaan. Ditmaal richten we de blik op verdwenen kerkgebouwen in Fryslân. Want ondanks alle monumentale rijkdom die deze provincie kenmerkt, is er in de loop der eeuwen ook veel verloren gegaan.

Met ruim 750 kerkgebouwen is Fryslân de meest ‘kerkdichte’ provincie van Nederland. Het lijkt dan ook wat ondankbaar om het vizier met een themanummer te richten op godshuizen die in de loop der geschiedenis zijn verdwenen uit deze provincie. Dat de redactie dit al langer gekoesterde plan toch doorzet, moet niet beschouwd worden als uiting van verdriet of rancune. Uit de artikelen zal blijken dat de sloop van kerkgebouwen veelal voortkwam uit kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen waaraan nauwelijks te ontkomen viel. Liever dan daar bitter over te zijn, kunnen we dankbaar vaststellen dat de zorg voor kerkelijke bouwkunst in onze tijd stevig verankerd is in zowel het collectieve bewustzijn als in beleid en regelgeving. Een terugblik op wat verdween, levert naast interessante verhalen ook gevoelens van nostalgie of spijt op, maar onderstreept alleen maar hoe zuinig we moeten zijn op wat vorige generaties wel aan ons overdroegen.

In de loop van de geschiedenis moesten kerkgebouwen vaak wijken voor nieuwbouw op dezelfde plek of elders. Vooral in kleine dorpen verdwenen kerkgebouwen wegens bouwvalligheid of omdat slinkende kerkelijke gemeenten het geld en de menskracht niet meer konden opbrengen voor onderhoud. Van dorpen als Firdgum, Ypecolga, Smallebrugge, Dijken en Eesterga is nauwelijks meer voor te stellen dat ze ooit over een eigen kerkgebouw beschikten en zo zijn er meer in Fryslân. Regnerus Steensma schatte het aantal dorpen in Zuid- en Midden-Fryslân dat zijn kerk verloor op veertig. Omdat veel van

die dorpen hun betekenis ontleenden aan hun kerkelijke zelfstandigheid, verdween met het godsgebouw ook de dorpsstatus. Een bijzonder fenomeen in veengebieden is het ‘opschuiven’ van dorpen waardoor de kerk zijn centrale plaats verloor, werd afgebroken en soms elders weer werd opgebouwd. Dennis Worst laat in dit nummer zijn licht schijnen over die kerkverplaatsingen en zet die in een bredere beschouwing over de archeologische en landschappelijke waarde van middeleeuwse kerken en wat er van resteert.

Bij het verdwijnen van kerken liepen de oorzaken sterk uiteen. Soms was er behoefte aan meer ruimte of een geschiktere plek, dikwijls waren achterstallig onderhoud of nieuwe bouwinzichten de aanleiding. Op Schiermonnikoog speelden naast deze factoren ook stormen en opkomend zeewater een grote rol, zoals Marie-Anne Harder beschrijft in haar artikel over de historie van de eilander kerken. Kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen bepaalden vaak het lot van kerkgebouwen. Zoals grenswijzigingen van kerkelijke of bestuurlijke aard, toegenomen of afgenomen welvaart en de invloed en macht van veelal adellijke begunstigers. Het meest ingrijpend voor het wel en wee van kerken waren scheuringen als de Reformatie, Afscheiding en Doleantie en – in onze tijd – de ontkerkelijkking. Vooral de overgang naar het protestantisme had desastreuze gevolgen voor kloosters en kerken. Van de meer dan vijftig kloosters in Fryslân, is nog maar weinig terug te vinden. Over de teloorgang van veel rooms-katholiek kerkbezit schrijft Sible de Blaauw in zijn bijdrage.

Voor de periode na de Reformatie tot en met de negentiende eeuw kwam Sytse ten Hoeve in 2009 in het rapport ‘Tink om ’e tsjerke’ met een overzicht van verdwenen kerken. Tussen 1580 en 1900 zijn 57 kerken in Fryslân gesloopt en niet vervangen. Uitgesplitst ziet dat er zo uit: aan 35 kerken herinnert niets anders dan

< De Noorderkerk in Dokkum werd in 2004 gesloopt om plaats te maken voor appartementen. De kerk, gebouwd in 1925, is van de hand van Ane Nauta (1882-1946) die ruim twintig gereformeerde kerken in Friesland op zijn naam heeft staan. Foto André van Dijk

> De Schoterlandse Kruiskerk uit 1637 ging in 1969 wegens bouwvalligheid tegen de vlakte. In het Amelius van Oenemapark resteren slechts wat grafzerken op de met een nieuw muurtje omgeven fundamenteën. De geaquareleerde pentekening is gemaakt in de achttiende eeuw door Cornelis Pronk. Coll. Fries Museum, Leeuwarden | Collectie Koninklijk Fries Genootschap

een klokkenstoel, van zeven kerken staat alleen de toren nog overeind, in zes gevallen is er nog een kerkhof en van zes kerken is niets bewaard gebleven. En dan zijn er drie stadskerken die in genoemde periode verdwenen: de Westerkerk in Harlingen en de parochiekerken St. Vitus en Nijehove in Leeuwarden.

In de eerste helft van de twintigste eeuw verdwenen nog eens twaalf kerken: rooms-katholieke kerken in Wolvega, Bakhuizen, Bolsward (2), Leeuwarden en Makkum, hervormde kerken in Engwier, Easterwierrum, Siegerswoude, Opeinde en Idskenuizen en de Galileeerkerk in Leeuwarden, ooit de kerk van het Franciscaner klooster in de stad en na de Reformatie protestants.

In de tweede helft van de vorige eeuw kreeg het stelsel van monumentenzorg langzaam maar zeker vorm. Toch verdwenen in die periode nog enkele bijzondere kerken in Fryslân, de meeste behorende tot de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1969 werd de Schoterlandse Kruiskerk uit 1637 in Heerenveen afgebroken. In de jaren zeventig werden kleine dorpskerken in Jutrijp en Drachtstercompagnie gesloopt. Van de hervormde kerk van Gorredijk uit 1683 resteren alleen nog wat muurresten. Het gebouw was zwaar verwaarloosd en werd in 1983 gesloopt. Bert Looper schrijft met weemoed over het gemis ervan. De Adelskerk in Oud-Beets uit 1889, gebouwd in neo-renaïssancestijl, werd in 1984 neergehaald. Marie-Anne de Harder vertelt hoe kerkelijke twisten en het bedenkelijke optreden van adellijke families eerst tot de bouw en vervolgens tot de ondergang van deze bijzondere kerk leidden.

Nog recenter is de afbraak van de doopsgezinde kerk in Harlingen, gebouwd in 1858. Vlak voor de eeuwwisseling maakte dit gebouw plaats voor een modern en veel eenvoudiger gemeentecentrum. In 2003 week de hervormde Goede Herderkerk in Leeuwarden voor woningbouw. Ook een aantal gereformeerde en rooms-katholieke kerken van relatief jonge datum is na 1945 gesloopt. Bij de gereformeerden gaat het dan onder andere om de Oosterkerk en de Fenixkerk in Leeuwarden, de Noorderkerk in Dokkum en kerken in Makkum, Anjum, Joure en Marum. Op het rooms-katholieke erf verdwenen na 1945 kerken in Joure, Franeker, Jirnsom, Wytgaard en Heerenveen.

In 2013 organiseerde het *Nederlands Dagblad* een peiling onder zijn lezers om tot een lijstje te komen van

De kerk van Drachtstercompagnie in 1966. Foto RCE

Een klokkenstoel en een sculptuur van Melle Visser herinneren in Drachtstercompagnie aan de hervormde kerk uit 1850 die in 1979 door brand werd verwoest aan de vooravond van een restauratie. Een jaar later werd de ruïne die overbleef gesloopt. Foto Jan de Boer

de 'mooiste gesloopte kerken' in Nederland. Van de 58 gebouwen die werden genomineerd, 'won' de Koninginnekerk in Rotterdam, een hervormd godshuis uit 1907 dat in 1972 ten prooi viel aan de slopershamer. Ook vier Friese kerken prijken op de lijst die de krant met hulp van deskundigen en lezers had samengesteld. Naast de drie hierboven genoemde kerken (Adelskerk in Oud-Beets, doopsgezinde kerk in Harlingen en Schoterlandse Kruiskerk in Heerenveen) werd het verdwijnen betreurd van de Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming in Wytgaard.

In onze eeuw blijft de verdergaande ontkerkelijking de grootste bedreiging voor kerkgebouwen. Geregeld worden er godshuizen buiten gebruik gesteld, doorgaans van relatief jonge datum en van lage architectonische kwaliteit. Sloop is echter minder vaak de eindbestemming. Hergebruik komt vaker voor en leidt er in veel gevallen toe dat een kerk intensiever en met meer liefde wordt gebruikt dan in de laatste fase van zijn kerkelijke bestaan. En met zekerheid kan gesteld worden dat de als rijksmonument erkende gebouwen in onze tijd geen gevaar meer lopen. Gemeentelijk erkende religieuze monumenten blijken in een enkel geval nog wel vogelvrij, maar gelukkig is er dan zowel binnen als buiten de kerkelijke gemeenschap voldoende draagvlak om hergebruik te bevorderen en sloop te voorkomen.

DENNIS WORST

Kijkgaten naar de Friese historie

Verschillen tussen kerken en kerkheuvels op de klei en in het veen

Kerkhof met klokkensstoel Nijeberkoop. Foto Dennis Worst

Iedere Fries kent ze wel uit zijn directe omgeving: van die magische plekken in het landschap waarvan een lastig te definiëren aantrekkingskracht uitgaat. Zo bezocht ik in mijn jeugd het natuurterrein De Kiekenberg nabij De Kuunder (Tjonger) onder het dorp Oudehorne. Plotseling liepen we er tegenaan. Middenin een bosperceel doemde een hoge heuvel op. Wat had dit te betekenen? Waarom lag er zo vlakbij de rivier een terp in het bos? En waarom werd deze heuvel in de volksmond aangeduid als Jodenkerkhof?

MIDDELEEUWSE KERKEN IN FRYSLÂN

Met zijn hoge kerkdichtheid is Fryslân een unieke regio in Europa. Uniek is dat betrekkelijk veel van deze middeleeuwse kerken de tand des tijds min of meer hebben doorstaan en doorgaans nog steeds op dezelfde locatie gesitueerd zijn. Peter Karstkarel gaf van maar liefst 136 kerken in Friesland een uitgebreide beschrijving.¹

Het merendeel van de middeleeuwse kerken is inmiddels wel herbouwd of afgebroken en nooit weer opgebouwd (dan wel vervangen door een klokkensstoel). Weer andere exemplaren vormen een ware lappendeken van bouwelementen uit verschillende eeuwen. Zo zijn in sommige kerken zelfs nog tufstenen muren aanwezig, die dateren van voor de twaalfde eeuw toen de baksteenfabricage nog niet op gang was gekomen.

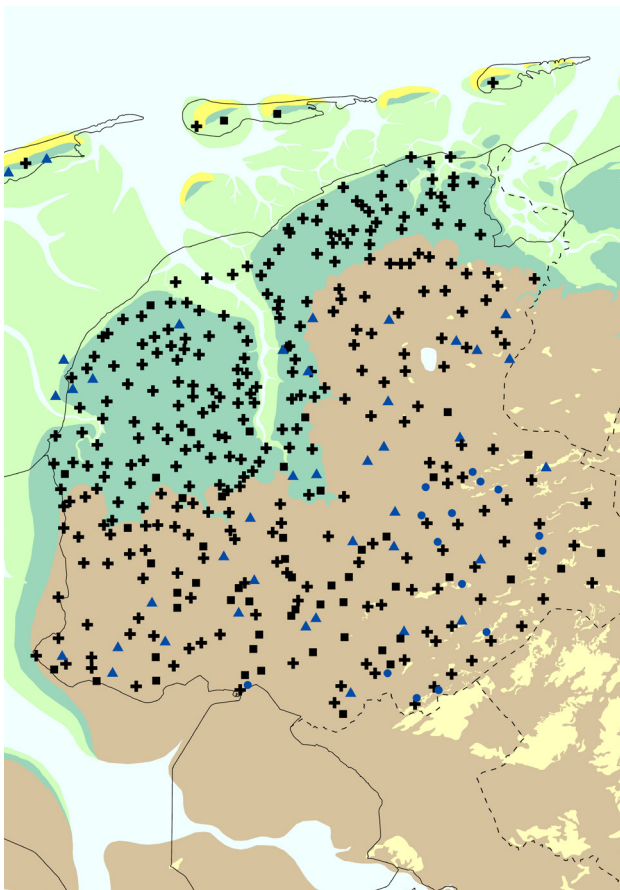
Onder leiding van Hans Mol van de Fryske Akademy zijn alle middeleeuwse parochies met hun kerken in kaart gebracht.² Onlangs is deze inventarisatie aangevuld met het corpus-Roemeling. Dit corpus is ontsloten als online geografisch bestand. Per kerklocatie wordt informatie verschaft over de patroonheilige, priesters en andere geestelijken van vóór 1640/1600 in Fryslân, Groningen en Drenthe.³ Uit deze inventarisatie blijkt

dat Fryslân in de middeleeuwen maar liefst 390 kerken telde! Het grootste deel daarvan waren parochiekerken, terwijl er ook een aantal dienst deden als kloosterkerk.⁴

KLEI, VEEN EN ZAND

Het is interessant om te bekijken hoe deze Friese kerkdichtheid zich verhoudt tot de ondergrond. Gelukkig zijn voor Fryslân gedetailleerde reconstructiekaarten beschikbaar van het middeleeuwse landschap. De meest recente is de 'FRISIA kaart', waarop het landschap van Fryslân omstreeks het jaar 900 na Chr. is gereconstrueerd.⁵ Hoewel veel kerken toen nog niet bestonden, is deze reconstructie van het natuurlijke landschap als ondergrond voor het kaartbeeld gebruikt. In deze periode werd het vermaarde Friese kleigebied (groen) nog door de Middellzee opgedeeld in Oostergo en Westergo. Achter dit onbedijkte kweldergebied lag een immens veengebied dat werd doorsneden door verschillende veenriviertjes. Zelfs grote delen van de huidige zandgebieden zoals Gaasterland, Zuidoost-Friesland en de Noardlike Fryske Walden golden in deze periode nog als een ontoegankelijke hoogveenwoestenij.

In de loop van de middeleeuwen brak een grootschalige ontginningsperiode aan waarin ontginners vanaf de randen van het kleigebied of via veenstroompjes de onontgonnen veenwildernis introkken. Met de ingebruikname van deze eindeloze veengebieden werden ook nieuwe parochies en kerken gesticht. Door de vele nieuwe kerkstichtingen en afsplitsingen van parochies ontstond een Fries parochienetwerk met een ongekende dichtheid aan kerken. Vooral het Friese kleigebied is er rijk mee bezet. Langgerekte linten met kerken volgen hier de hoog opgeslibde kwelderwallen langs de toenmalige Waddenkust, Middellzee en oudere kwelderwallen meer landinwaarts. Ook in het zuidoosten van Fryslân zijn,

De paleogeografische reconstructie van Friesland rond 900 n. Chr. Groen: kwelder; bruin: veengebied; geel: zandkoppen. Zwarte plus-sen: nog bestaande parochiekerken; zwarte vierkanten: bestaande kerkhoven; blauwe driehoeken: voormalige kerklocaties; blauwe rondjes: oud kerkhoven. Logischerwijs zijn de parochiekerken in de Middelzee pas gebouwd na inpoldering.

min of meer parallel aan de veenrivieren Tjonger en Linde, als een snoer over dekzandruggen voormalige parochiekerken te vinden.

VERDWENEN KERKEN IN KAART GEBRACHT

Zeker op de Friese klei toont de horizon vandaag de dag nog talloze kerken met een middeleeuwse oorsprong. Maar hoeveel van deze kerken zijn er inmiddels verdwenen? En hoe zit dat in het voormalige veenlandschap?

Tot dusver zijn er geen provinciedekkende inventarisaties voorhanden waarbij ook verdwenen kerklocaties in kaart zijn gebracht. De cultuurhistorische kaart van provincie Fryslân (CHK2) kent de kaartlaag 'kerken tot 1960'.⁶ Die bevat de locaties van middeleeuwse en meer recente kerken, die er ook tegenwoordig nog staan.

In het eerder gememoreerde corpus-Roemeling zijn alle bekende middeleeuwse kerklocaties ingetekend. Door deze kaartlagen te combineren komen vanzelf de tegenwoordig kerkloze locaties naar voren. Voor al deze locaties is in kaart gebracht hoe de terreinen tegenwoordig in gebruik zijn. Niet geheel verwonderlijk zijn het voornamelijk kerkhoven, al dan niet met klokkenstoel. Soms prijkt er enkel nog een kerktoren, zoals in het geval van de Oldehove of in het voormalige Westermear.

De locaties waar in principe niets meer rest van het kerkelijke verleden vinden we voornamelijk in het voormalige veengebied. Kerk en kerkhof ontbreken hier, maar op basis van historische kaarten, overleveringen

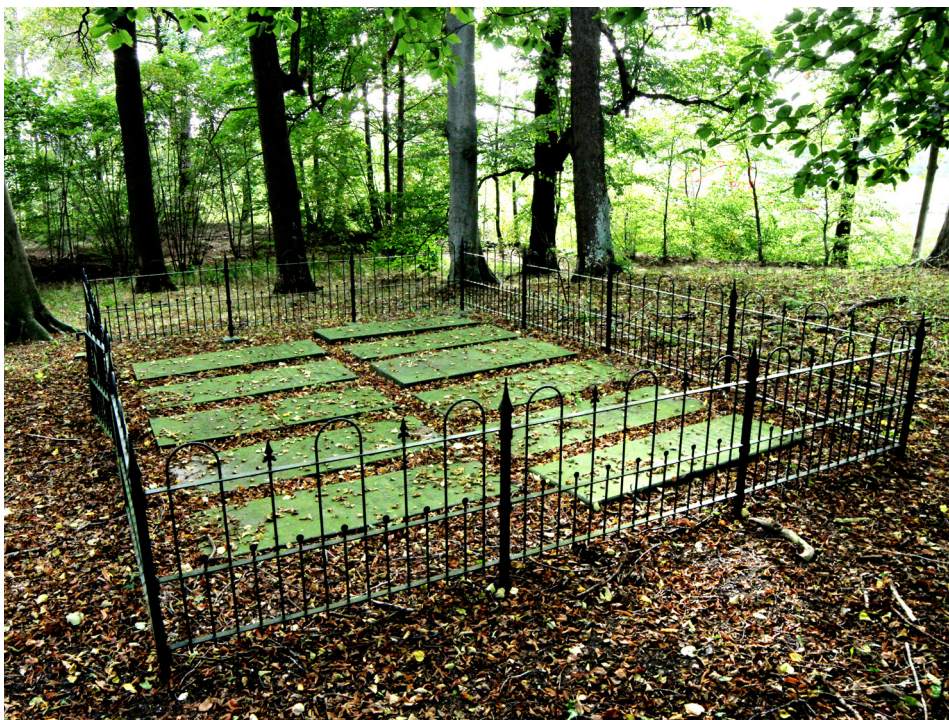
De klokkenstoel van Indijk. Foto WikiCommons

De kerkheuvel van Peperga. Foto Dennis Worst

of fysieke restanten in het landschap is achterhaald dat er ooit een kerk heeft gestaan. Nog een interessante subcategorie zijn de oud kerkhoven die eeuwen geleden al zijn opgegeven. Ze komen alleen voor in het (voormalige) veenlandschap. Door veenoxidatie en maaiveld daling werden de veenboeren in de middeleeuwen gedwongen om steeds verder het veen in te trekken. Wanneer de kerk te ver van de bewoning af kwam te staan, werd deze afgebroken en verderop in de kerkkavel opnieuw opgebouwd. Dat is op het kaartbeeld goed te zien. Veel van de oud kerkhoven liggen in dezelfde lijn als de latere kerk, maar dichterbij de veenrivier – de oorspronkelijke ontginningsbasis. Voorbeelden hiervan zijn onder meer te vinden in Lippenhuizen, Donkerbroek en Blesdijke.

Het verschil tussen de klei en het veen is in één oogopslag duidelijk. In het kleigebied staan maar liefst

De kerkheuvel bij Olterterp met het familiegraf van de Van Boelens. Foto Jan de Boer

156 van de 174 kerken nog overeind.⁷ Door de eeuwen heen was er voldoende financiële draagkracht om een vervallen kerk opnieuw op te bouwen. In het veengebied lagen de zaken anders. Van de 202 middeleeuwse kerken zijn er nu nog 128 locaties bezet met een kerk. Voor de bevolking in het veen- en zandgebied was het schijnbaar een stuk lastiger om de kosten voor herbouw op te brengen.

Het is overigens niet zo dat met het verdwijnen van de kerken ook de herinnering verdween. Historische kaarten tonen talloze plaatsen met 'verdwenen kerk' of 'vervallen kerk'. En in sommige dorpen kunnen inwoners de locatie van een oud kerkhof nog in het landschap aanwijzen.

Over dergelijke kerken bestaan vaak tal van fraaie anekdotes. Er gaan zelfs verhalen rond dat bij de herbouw van een kerk dorpelingen een lang lint vormden om de stenen van het oud kerkhof te verplaatsen naar de nieuwe kerklocatie (Wijnjeterp). Ook een aantal verlaten kerkhoven is omgeven door mysterie. Deze liggen tegenwoordig in het open landschap (zoals het kerkhof bij Indijk), verscholen in het bos (zoals te Ruigahuizen) of als eenzame kerktoeren (bij Oosterwierum in het kleigebied van Westergo).

KERKHEUVELS ALS BODEMKUNDIGE SCHAT IN HET VEENGEBIED

We zijn in de gemeente Opsterland. Rond Beetsterzwaag doemen de landgoedbossen op. Verscholen in het bos langs de Achterwei staat de Hippolytuskerk van Olterterp. Wat veel mensen niet weten, is dat de kerk van Olterterp twee voorgangers heeft gekend. Een prachtig oud kerkhof ligt op enige afstand van de weg en luistert naar de veelbetekenende naam 'Aldhóf'. Wandelend via een pad langs een boerenervf doemt er in de verte een bosje op. Hier ligt een hoog opgeworpen kerkheuvel waarop ooit een kerk heeft gestaan. De huidige Olterterpse kerk is vermoedelijk opgetrokken met kloostermoppen afkomstig van deze locatie. Op de

kerkheuvel is het familiegraf van Ambrosius Ayzon van Boelens (1766 – 1834) en diens nakomelingen aangelegd.

Het was gebruikelijk om ter fundatie van de kerk een hoge kerkheuvel op te werpen. Zeker in het veengebied. Deze kerkheuvels – zowel bij oud kerkhoven als bij nog bestaande kerkhoven – hebben een grote landschappelijke waarde. Uit talloze grondboringen in verscheiden kerkheuvels is bovendien gebleken dat ze een schat aan archeologische, bodemkundige en paleobotanische informatie herbergen.⁸

Dat zit zo: in het (voormalige) veengebied werden de kerkheuvels opgeworpen op het veen. De kerkheuvel vormde als het ware een drijvend zand- of kleilichaam in het veen. Onder de kerkheuvel was het veenpakket afgeschermd van zuurstof waardoor het op veel plekken tot op de dag van vandaag bewaard is gebleven. Enkele voorbeelden zijn te vinden in Lippenhuizen, Hoornsterzwaag, Elsloo en Katlijk. Dergelijke veenlagen vormen een waar landschappelijk archief. Door de plantenresten in deze veenlaag – die tevens ingewaaide stuifmeel bevat – te onderzoeken kan het voormalige natuurlijke landschap vrij nauwkeurig worden gereconstrueerd. Vaak zijn dit nog de enige locaties waar een glimp kan worden opgevangen van het voormalige veenlandschap.

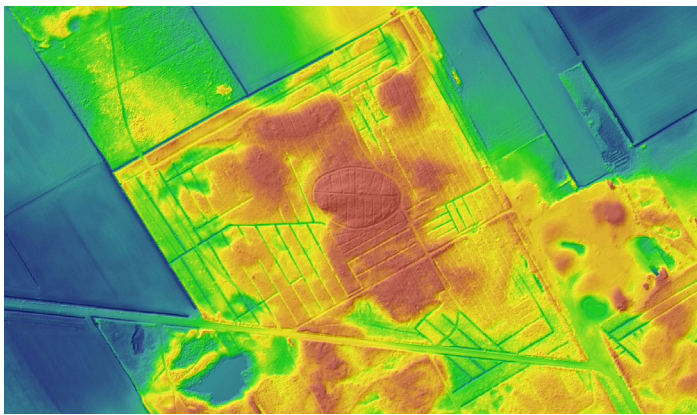
KERKHEUVELS ALS ARCHEOLOGISCHE SCHATTEN

In het kleigebied van Westergo en Oostergo is de situatie anders. Kerktoeren bepalen hier nog altijd het landschapsbeeld. Slechts op enkele plekken is het niet gelukt het kerkgebouw te behouden. Denk aan de kerktoeren van Firdgum, waar de rest van de kerk compleet verdwenen is.

Onder de rook van Makkum ligt nog een prachtig voorbeeld. Aan een doodlopende weg ligt het terpgehucht Engwier (Abbingheweer). Het zeer kleine buurtschapje heeft tot het begin van de twintigste eeuw een kerkje gekend. Een nog aanwezige grafsteen herinnert aan het

Engwier op een tekening van Gardenier Visscher. Coll. Kerken in beeld

Hoogtekaart van Oud kerkhof Oudehorne - ovale omgrachte hoogte (rood)

voormalige kerkhof. Een interessant gegeven is het feit dat de huidige kerkheuvel zo'n 1,5 meter hoger ligt dan het omringende landschap. Het buurtschapje was oorspronkelijk op een kleine terp gelegen (*weer – wier*).

Het hoeft geen nadere uitleg dat de terpen archeologisch gezien zeer waardevol zijn. In dit geval is de locatie van de kerkheuvel gespaard gebleven voor afgraving. De terplagen onder de kerkheuvel vormen zodoende een belangrijk archeologisch en bodemkundig archief.

Ook kerkheuvels met nog bestaande kerken in het klei-gebied kunnen een vergelijkbaar doel dienen. Een klassiek voorbeeld is de kerk van Hegebeintum. Kerk en kerkhof hebben de terp behoeft voor verdere afgraving. Archeologisch gezien wordt deze waarde voor het Friese kleigebied gelukkig onderkend in de archeologische beleidskaart FAMKE.⁹ Tezamen vormen de bijna 200 kerklocaties op de klei bijzondere landschappelijk-archeologische archieven. Dezelfde functie vertolken ook de kerkhoven en oud kerkhoven in het veen- en zandlandschap.

Onderzoek heeft uitgewezen dat veel kerkheuvels nog funderingsresten, scherven en botresten bevatten.¹⁰ Zo ook op het Jodenkerkhof bij de Kiekenberg in Oudehorne. Onder leiding van Bursch – verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden – is in 1942 een opgraving uitgevoerd in de kerkheuvel. Wat bleek? Het Jodenkerkhof bleek het oud kerkhof van het

dorp Oudehorne te zijn. Tijdens de opgraving werden funderings sleuven van het oorspronkelijke kerkgebouw aangetroffen, resten van tufsteen en talloze oost-west georiënteerde graven.¹¹

Het aantreffen van dergelijke botresten heeft nog een bijkomend voordeel, namelijk de mogelijkheid van DNA-onderzoek, wat de reconstructie van voormalige parochiedorpen in de toekomst nog wel eens een flinke impuls zou kunnen geven. Momenteel staat het DNA-onderzoek naar menselijke resten nog in de kinderschoenen, maar toekomstig onderzoek naar isotopen kan bijvoorbeeld informatie opleveren over de herkomst van middeleeuwse individuen (klei, veen, zand). Het opent zo vensters naar vraagstukken rondom de herkomst van kolonisten in het klei- of veengebied.

VERDWENEN KERKEN IN FRYSLÂN

De bouwhistorische-, archeologische- en cultuurlandschappelijke waarde van de middeleeuwse Friese kerken staat buiten kijf. Gelukkig wordt het belang van het funerair erfgoed inmiddels ook ingezien. Het zijn echter vooral de voormalige kerklocaties en oud kerkhoven die beleidsmatig tussen wal en schip vallen. Ze kennen geen archeologische of cultuurhistorische bescherming. Toch vertolken ze een belangrijke landschappelijke waarde en zijn bovendien rijk aan folklore (immaterieel erfgoed). En wanneer de kerkheuvels nog intact zijn, hebben ze ook nog eens een belangrijke conserverende werking. Het zijn kleine kijkgaten die belangrijke informatie bevatten over diverse tijdvensters van de Friese geschiedenis. Hopelijk vormt de inventarisatie die in het kader van dit artikel is uitgevoerd een opzet naar een verdere beleidsmatige bescherming en een grotere interesse voor dit mysterieuze en verhalenrijke erfgoed.¹²

Dennis Worst is landschapshistoricus en werkzaam als senior adviseur landschap & cultuurhistorie bij Landschapsbeheer Friesland.

Noten

- 1 P. Karstkarel, *Alle Middeleeuwse Kerken In Friesland*, 2010.
- 2 www.hisgis.nl
- 3 www.corpusroemeling.nl
- 4 O.D.J. Roemeling, *Heiligen en beren*. Fryske Akademy, 2013.
- 5 FRISIA, Oostergo, Provincie Fryslân/Fryske Akademy, 2020, versie 2.1.2; zie ook: G. de Langen en H. Mol, 'Koning Redbad en zijn bewegingsruimte', *De Vrije Fries* 100 (2020).
- 6 <https://www.fryslan.frl/chk>
- 7 De kerken op de eilanden zijn hierbij niet meegerekend. Het gros van de verdwenen kerken betreft kloosterkerken.
- 8 D. Worst, *Middeleeuwse veenontginningen in het land van Kuinder en Linde*, (Dissertatie Universiteit Leiden in voorbereiding).
- 9 www.fryslan.frl/archeologische-kaart-famke
- 10 Op diverse kerkhoven en oud kerkhoven is archeologisch onderzoek uitgevoerd. Voorbeelden zijn Noordwolde, Wijnjeterp en Nijetrijne.
- 11 Van den Berg 2013, 87-89; *Nieuwsblad van Friesland*, 30-07-1941: 'Over het "Joadse tsjerkhôf" en den Kiekenberg. Welk geheim verbergt de bodem?'; *Nieuwsblad van Friesland*, 06-05-1942: 'De opgravingen bij de Kiekenberg bij Oudehorne'; De Boone en Bursch 1941-'42, 285-287.
- 12 Dank aan Marten Braaksma voor het samenvoegen en vervolmaken van de data die zijn gebruikt voor de afbeelding in dit artikel.

BERT LOOPER

Het schemerend dorpsprofiel

Waarom we de hervormde kerk van Gorredijk missen

Muur met ingemetselde gevelstenen. Foto Jan de Boer

Tegen 't laatste kleuren,
Dat ter lucht verviel,
Zagen wij zich beuren
't Scheemrend stadsprofiel

J.C. Bloem, 'Herinnering', in: *Het Verlangen* (1921)

'Wie zijn ogen opent en goed kijkt', zo schreef ik enkele jaren geleden¹, 'ziet een dorp, Gorredijk, dat qua structuur en architectuur een heel bijzonder verhaal vertelt. Het is de enige plek in onze provincie waar nog de sfeer van het Friese Wilde Westen hangt'. En met dat 'Wilde Westen' bedoelde ik de periode van het ontstaan van het dorp in de zeventiende eeuw, tot diep in de negentiende eeuw, toen Gorredijk en omgeving het toneel was van ingrijpende veranderingen in het landschap ten gevolge van de verveningen. Het gebied werd volop ontgonnen en gekoloniseerd.

'Ga op een mooie zomeravond', zo luidde mijn reistip, 'naar Gorredijk, sta stil op één van de bruggen over de Opsterlandse Compagnonsvaart en kijk in oostelijke richting: vanuit de bijna stedelijke bebouwing opent zich de weidsheid van de ontginningen, alsof de kolonisatie nog moet beginnen'. Tenslotte noemde ik de urbane sfeer van Gorredijk opmerkelijk, vooral omdat de vele zeventiende- en achttiende-eeuwse huizen een bijna Amsterdamse sfeer met zich meebrengen.

Volop lof dus voor het dorp waar ik in de jaren zestig en begin jaren zeventig mijn jeugd doorbracht. Een jeugd waarin het sombere silhouet van de kerk aan de Kerkewal mij nog helder voor ogen staat. Kerk en kerkhof vormden een geheimzinnig deel van ons kinderterritorium. Opmerkelijk genoeg heb ik er bij het aanheffen van de lofzang in 2017 niet bij stilgestaan dat juist deze kerk geen onderdeel meer vormde van structuur en architectuur van het dorp. Midden in het dorp gaapt

sinds het midden van de jaren tachtig een groot gat met enkel de contouren van de kerk en enkele overgebleven gedenksteden uit het oorspronkelijke gebouw.

Ik kan me niet herinneren dat er ooit een felle discussie is geweest over nut en noodzaak van de afbraak van de kerk, die in de loop van de jaren zeventig, nadat de nieuwe kerk in 1972 in gebruik was genomen, in sterk verval was geraakt. Geen discussies over het monument zelf en ook geen discussie over de structuur en ruimtelijke ontwikkeling van het dorp en de cruciale rol van de kerk daarin.

Gorredijk is een vreemd dorp: alle historische kerkgebouwen, joods, dopers en hervormd, zijn verdwenen.

Twee van de gevelstenen (onder elkaar geplaatst). Foto Jan de Boer

Zou er ergens in Fryslân of zelfs Nederland een dorp zijn dat al zijn oude kerken heeft zien en laten verdwijnen?

De oude hervormde kerk van Gorredijk had natuurlijk koste-wat-kost gered moeten worden. Daar zijn drie belangrijke argumenten voor aan te voeren.

In de eerste plaats is er een belangrijke historische reden. Gorredijk ontstond in de zeventiende eeuw in het grote ontginningsproces van Zuidoost-Friesland, dat al in de zestiende eeuw in Heerenveen op gang was gekomen en zich tot in de negentiende eeuw uitbreidde naar het noordoosten met het graven van de Opsterlandse en Schoterlandse Compagnonsvaarten. Het 'Wilde Westen' was natuurlijk het 'Wilde Oosten', waar de beschaving elk jaar enkele kilometers opschoof met het graven van de vaarten, zoals in Amerika gebeurde met de aanleg van de spoorwegen. Gorredijk was nieuw, was *boomend* en ontwikkelde zich dus direct na de Vrede van Münster binnen een jonge, geheel zelfstandige en bewuste Republiek der Verenigde Nederlanden. Je zou kunnen stellen dat Gorredijk één van de eerste producten van ruimtelijke ordening van de Republiek is, samen met de nieuwe Hollandse inpolderingen.

Er was geen geschiedenis, er was dus ook geen middeleeuwse katholieke kerk, er was helemaal niets. De gelovigen 'hokten' letterlijk in de eerste decennia bij elkaar en pas tegen het einde van de zeventiende eeuw kwam er een echt kerkgebouw tot stand. Ook op religieus gebied geldt dus dat Gorredijk zonder enig compromis met een ver verleden een nieuwe nederzetting was in het nieuwe Nederland. De behoefte aan een kerk werd in 1663 in de Friese synodeverslagen geformuleerd als zijnde het gevolg van een enorme bevolkingsgroei en toename van nering en nijverheid.

De kerk kwam er niet direct, maar de pestepidemie van 1666 voegde nog een pastoraal argument toe: er stierven te veel mensen zonder stichtelijke woorden en pastorale zorg. Er was dringend een sterke kerkelijke infrastructuur nodig. Maar het zou nog tot 1683 duren voordat de eerste steen werd gelegd. De eerste kerk was éénbeukig en al gauw te klein voor het snel groeiende dorp. In 1735 kon nog een beuk worden bijgebouwd en kreeg het gebouw zijn definitieve contouren.²

Historisch gezien vertegenwoordigt Gorredijk dus een belangrijke periode in de geschiedenis van ons land, waarin de ruimtelijke structuur door ontginningen en droogleggingen ingrijpend werd veranderd en waarin de nieuwe religie zich, na de grote debatten van het begin van de zeventiende eeuw, een stabiele positie verwierf. Er ontstonden dus nederzettingen die met een geheel nieuwe bevolking ook de nieuwe godsdienst zonder de ballast van een middeleeuws verleden konden uitoefenen. Alleen al vanwege dit historische argument was er alle reden om aan de kerk een nationale symboolwaarde toe te kennen.

Er is nog een belangrijke tweede reden waarom de kerk gered had moeten worden. Het gebouw oogt nogal onvriendelijk, ook als je naar de oude foto's kijkt, maar

ademt de sfeer die hoort bij het karakter van Gorredijk als 'frontierdorp'. Het gebouw had dus ook vanwege de historische symboolwaarde een plek op de Rijksmonumentenlijst verdiend.

De inrichting van de kerk was sober met witte muren en een blauw tongewelf. Er waren kerkbanken voor vrouwen en voor mannen en er stonden natuurlijk enkele herenbanken voor de belangrijke mensen van dorp en grietenij. Zo weerspiegelde de inrichting ook de sociale structuur en hiërarchie van de jonge Gorredijkster samenleving. De preekstoel stond tegen de zuidelijke muur en rustte op Korinthische pilasters. In 1971, kort voor de buitengebruikstelling, werd de kerk vanwege de zeventiende-eeuwse preekstoel en gevelstenen, op de Rijksmonumentenlijst geplaatst. Na de afbraak van de kerk is de preekstoel in 1992 in de St. Pieterskerk van Grou geplaatst. Het negentiende-eeuwse Van Dam-orgel werd verkocht naar Kinderdijk.

De status Rijksmonument heeft dus niet mogen baten om de kerk te behouden. De verwaarlozing schreed zover voort, dat afbraak blijkbaar de enige optie was. Maar juist vanwege de monumentenstatus had de kerk natuurlijk gered moeten worden, niet alleen vanwege de historische waarde van de preekstoel, maar ook weer vanuit het besef dat het interieurenssemble de 'geur' en atmosfeer van het nieuwe gereformeerde Nederland van de Republiek vertegenwoordigde. Dat de restanten van de kerk nu nog Rijksmonument zijn, is een schrale troost.

Van protest tegen de verwaarlozing en afbraak van de kerk is weinig of niets te bespeuren. Pas later ontstond het besef dat er een niet te herstellen en wellicht onnodig onheil was geschied. Deze frustratie wordt het scherpst verwoord in een artikel in de *Leeuwarden Courant* van 22 oktober 1992, waarin oud-Gorredijkster Gerard Zondervan zegt: 'De kerk was net een publieke vrouw, je kon er alles mee doen'. Zijn relaas vormde een aanklacht tegen het beleid van de kerkvoogdij, die geen enkel oog had voor de cultuurhistorische waarde van het gebouw en, volgens Zondervan, geobsedeerd was door het streven een nieuwe kerk te bouwen.

Opmerkelijk is dat het gebouw al in 1965 in zo'n slechte staat was, dat een noodkerk in gebruik moest worden genomen. Was deze situatie een decennium later ontstaan, toen het monumentenbesef sterk toenam, dan was de kerk misschien gespaard gebleven, maar de vernieuwingsdrang van de jaren zestig, die ook zoveel historische binnensteden respectloos heeft aangetast, schoof historische argumenten terzijde. Zondervan beschrijft hoe in 1969, bij de ontruiming van de kerk, de barokke kerkbanken als oud hout uit de kerk verdwenen en waardevolle objecten zoals de adelaarslessenaar in particuliere handen raakten.

Achteraf bekeken werd het lot van de kerk al in de vooruitgangsdrijf van de jaren zestig bepaald, maar is het inderdaad frustrerend dat in de twintig jaren die er op volgden, tot de afbraak midden jaren tachtig, geen initiatief tot stand kwam om de 'Verelendung' te keren

Interieur en exterieur van de kerk in 1959. Coll. RCE

Restant van de stenen kerkvloer met 18e-eeuwse grafstenen. Foto Jan de Boer

en Gorredijk het monument te laten behouden dat letterlijk ‘stond’ voor het historisch belang van het dorp.

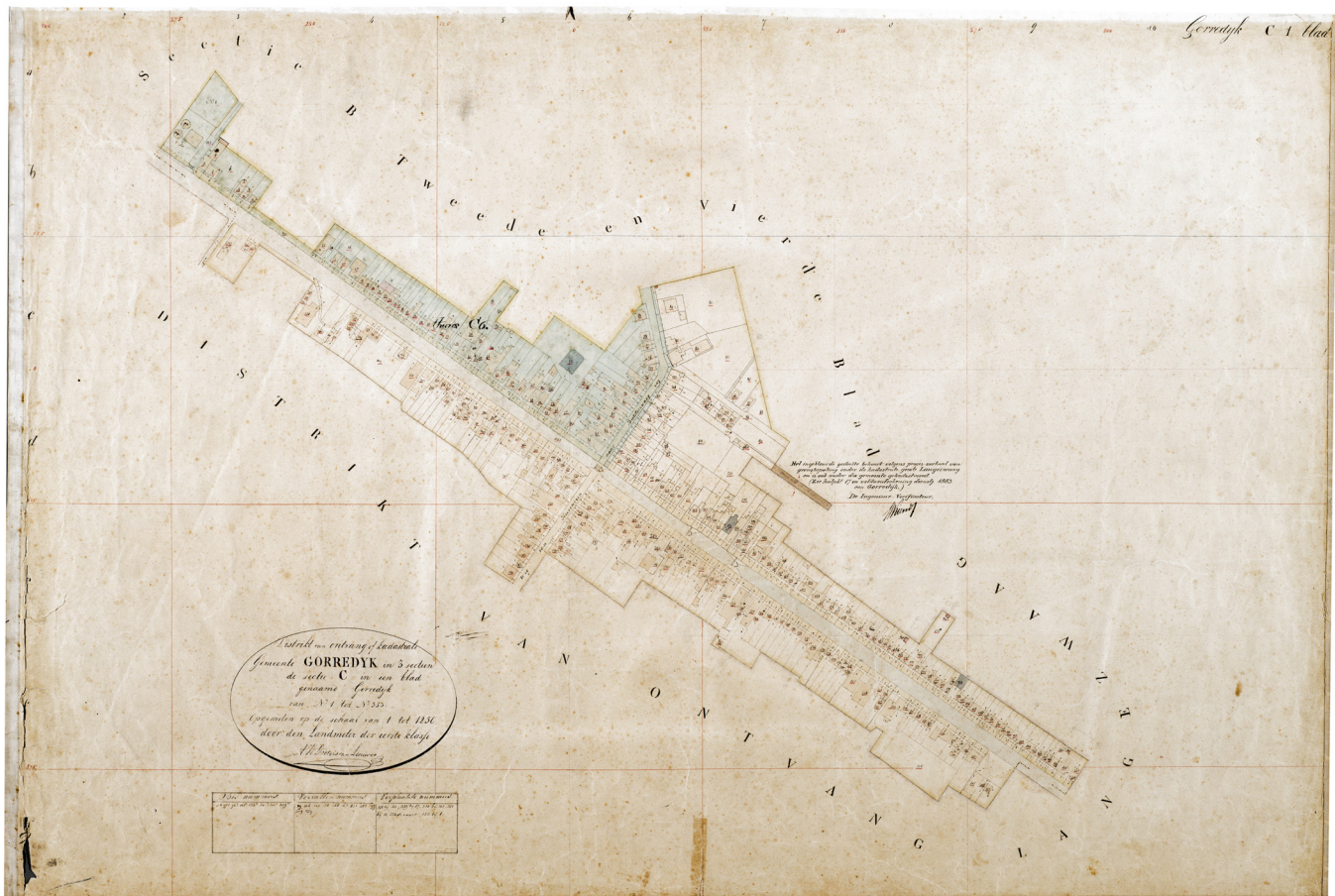
Naast de historische en kunsthistorische argumenten is er nog een ander, wellicht wat gevoelsmatiger argument dat ingebracht had kunnen worden om de kerk te behouden. Gevoelsmatiger, omdat het te maken heeft met esthetiek, maat en verhouding en misschien in de eerste plaats met landschapsschoon en poëzie. De boven dit artikel aangehaalde dichtregels van J.C. Bloem verwoorden de esthetiek van die landschapservaring erg mooi. De leegte van het land en dan tegen de horizon het silhouet van stad en dorp. Niet alleen een rijke landschapservaring, maar ook het besef van het volle leven, zoals de Friese dichter Obe Postma dat ook uitdrukte in zijn vers ‘De stêd’: O, dy stêden as hja rize/ Ut é lege ierde wei!/Dat is ’t sterke machtich libben’ (O, die steden als ze rijzen/Zo vanuit de lage grond!/Dat is ’t sterke, machtig leven).³

Zo moet eens in de zeventiende eeuw, toen alles nieuw werd in dit deel van Fryslân, de jonge kerk uitgerezen hebben boven de lage bebouwing van *boomtown* Gorredijk. Uit de laagte en leegte van de ontginningen rees het silhouet van het dorp, in het Rampjaar 1672 nog eens geaccentueerd door de omwalling met palissade van de schans. Hoe zou dat gevoeld hebben voor de mensen die in de loop van de decennia het gebied binnenstroombden om er te leven en te werken en er in een nieuwe wereld een nieuw bestaan op te bouwen? Gorredijk ontwikkelde zich tot een centrum waar het ‘sterke, machtig leven’ zich ontwikkelde, ook toen het verveningsbedrijf terugliep, de armoede om zich heen greep en het dorp het centrum werd van de nieuwe bewegingen van de late negentiende en vroege twintigste eeuw: anarchisme en socialisme. Zo jammer dat de hervormde kerk aan de Kerkewal ons niet meer kan helpen om dat directe contact met het verleden, de ‘historische sensatie’ van Johan Huizinga, te ervaren.

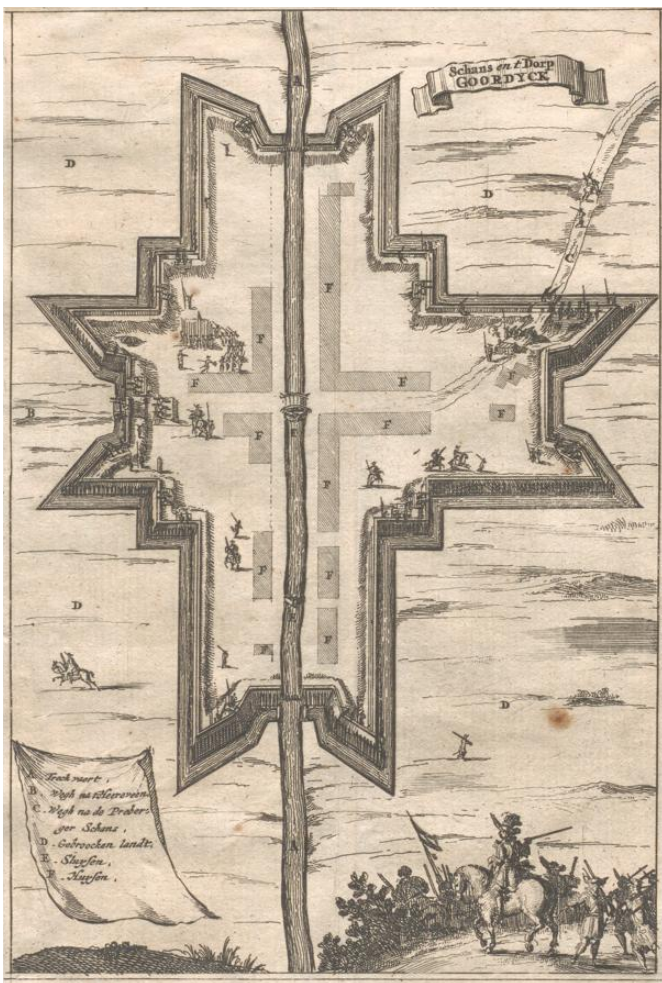
Leert de gang van zaken rond de Gorredijkster kerk ons ook belangrijke lessen? Het belangrijkste is het besef dat een gebouw, ook al is de kunsthistorische waarde gering, een essentieel onderdeel vormt van een grotere ruimtelijke context. Ook al had de kerk helemaal geen monumentenstatus gehad, dan nog had ze als architectonische en historische ‘persoonlijkheid’ van het eerste uur onderdeel moeten blijven van het ‘ensemble’ Gorredijk.

De symboolwaarde van de Gorredijkster kerk in het licht van de geschiedenis van het nieuwe Fryslân en van de jonge Republiek was zo belangrijk, dat de teloorgang bijna onverteerbaar is. Het heeft geen zin om schuldigen aan te wijzen. Wel is de les dat bij plannen tot afbraak van gebouwen, het complete verhaal verteld en gekend moet worden om tot een goede afweging te komen. Deze les geldt voor individuele gebouwen, maar ook voor grotere eenheden.

De les van de Gorredijkster kerk zou ook een rol moeten spelen in de nieuwe plannen anno 2021 om

Kadastrale minuutplan van Gorredijk uit 1811-1833. Coll. RCE inv.nr. 02032C01

De schans van Gorredijk op een kaart uit het boek *Tooneel des Oorlogs* van L. van den Bosch (1675). Coll. Landesbibliothek Oldenburg

het eerste deel van de Hoofdstraat te slopen en er een parkeerterrein met supermarkt aan te leggen. De gebouwen die moeten wijken hebben zeker geen grote kunsthistorische of architectonische waarde, maar wie vanuit het zuiden, vanuit Heerenveen over de Hegedyk komt, die kan nog iets ervaren van de oude en belangrijke structuur van de nederzetting uit de zeventiende eeuw. De doorkijk vanaf de rotonde aan het einde van Hegedyk naar de Hoofdstraat laat nog prachtig de bijna stedelijke ruimte ervaren, zoals die in de afgelopen eeuwen vorm kreeg op de kruising van weg en water. Zo'n profiel is van onschatbare waarde.

Of het nou van de Heerenveenster, de Kortezwaagster of de Terwispeler kant is, Gorredijk mist weliswaar het silhouet van de oude kerk, maar beurt zich nog altijd met een 'scheemrend dorpsprofiel' op tegen het laatste kleuren van de dag, om met Bloem te spreken.

Bert Looper is historicus, werkte als archivaris en was tot 2021 directeur van Tresoar.

Noten

- 1 Bert Looper, *Hier ligt de zee. Essays over taal, kunst, landschap en identiteit* (Gorredijk, Bornmeer 2017) 157-158
- 2 Zie W. Bergsma, 'Grifformearde Gordyksters yn'e achttjinde ieu', in: J.J. Spahr van der Hoek en Joh. Frieswijk, red., *De Vlechte Gorredyk* (Leeuwarden, Fryske Akademy 2000, 2^e vermeerderde druk) 33-46; voor de algemene ontwikkeling van Gorredijk, zie J.J. Spahr van der Hoek, 'De earste trije eeuwen', Ibidem 11-22; zie ook G. Zondervan, 'Voormalig kerkgebouw te Gorredijk drie eeuwen oud', *De Woudklank*, d.d. 26 mei en 2 juni 1983.
- 3 Obe Postma, *Selected poems* (Leeuwarden, Tresoar, Wijdemeer, 2018) 34, Nederlandse vertaling Jabik Veenbaas, p. 161; oorspronkelijk in *Fryske lân en Fryske libben* (1918)

De Sint Vitus met toren op een gravure van J. Harrewijn uit 1743. Coll. RCE

HANS WILLEMS

Ziekenzaal en wapendepot in de Sint Marie

De verdwenen parochiekerken van Leeuwarden

Drie jaar geleden kreeg de gefuseerde rooms-katholieke parochie van Leeuwarden en omgeving een nieuwe naam: Sint Vitus. Daarmee greep het bisdom terug op de tijd voor de Reformatie toen Leeuwarden zeven rooms-katholieke kerken telde, waarvan de tot kathedraal verheven Sint Vitus de hoofdkerk was. Misschien wel de belangrijkste verdwenen kerk in Fryslân.

Drie parochiekerken en vier kloosterkerken kende Leeuwarden kort voordat de Reformatie eind zestiende eeuw de religieuze kaart van Fryslân volledig op de kop zette. Opvallend genoeg bleven van de kloosterkerken drie van de vier gespaard, terwijl de drie parochiekerken verdwenen. In november 1987 wijdde Peter Karstkarel in *Keppelstok*, de voorloper van dit blad, een uitgebreid artikel aan dit drietal, Sint Vitus, Sint Marie en Sint Catharina.

SINT VITUS

Vermoedelijk in de achttiende eeuw werd op de terp Oldehove een eerste eenvoudige kerk gebouwd in de nederzetting die hier was ontstaan aan de boorden van de Middelsee. Drie eeuwen later kreeg dit godshuis een tufstenen opvolger in de vorm van een eenbeukige kruiskerk met een lengte van 40 meter. In de loop der tijd werd deze Sint Vitus geregeld verbouwd en uitgebreid tot hij uiteindelijk een driebeukige basiliek was van 70 bij 25 meter. Karstkarel: *...een kerk met een hoge koorpartij met omgang, maar zonder dwarsbeuk, met een schip met hoge lichtbeuk en zijbeuken. In plaats van een echte toren stond er een dakruiter met luidklok op de scheiding tussen schip en koor.*

Begin zestiende eeuw stond er opnieuw een grote uitbreiding op stapel met ditmaal ook een toren die los kwam te staan van de kerk maar er later mee verbonden zou worden. De toren, de huidige Oldehove, is door verzakking tijdens de bouw nooit voltooid en ook de kerk zelf, in 1559 tot kathedraal verheven, wachtte een triest lot. Korte tijd hielden de protestanten er na 1580 nog diensten, maar al gauw werd besloten tot sloop. De laatste resten verdwenen begin achttiende eeuw.

SINT MARIE

De tweede van de drie terpen die Leeuwarden uiteindelijk tot een stad zouden maken, was de Nijehove. Hier verrees in de twaalfde eeuw een stenen kerk, iets ten westen van waar nu de Grote of Jacobijnerkerk staat. De Sint Marie was een van oorsprong romaanse

De Sint Marie toen die al 'Klokhuis' was. Coll. Kerken in beeld

Op de plattegrond kaart van Blaeu uit 1649 zijn alle drie voormalige kloosterkerken goed te zien: Sint Vitus (30), Sint Marie (4) en de Sint Catharina (6). Coll. HCL

kerk, vermoedelijk driebeukig met een in het westwerk opgenomen toren. In de vijftiende eeuw vond een ingrijpende verbouwing plaats in laatgotische stijl. Nadat Leeuwarden in 1580 met de Hervorming was meegegaan, verloor het gebouw zijn kerkelijke functie. De preekstoel werd verplaatst naar de Galileëkerk, een van de vier kloosterkerken die de protestanten wel in gebruik namen. De Sint Marie werd achtereenvolgens gebruikt als ziekenzaal en wapendepot, totdat Hans Falck in het gebouw zijn klokkengieterij vestigde. In 1687 werd de toren afgebroken, en in 1765 verdween ook de rest van de kerk uit het stadsbeeld.

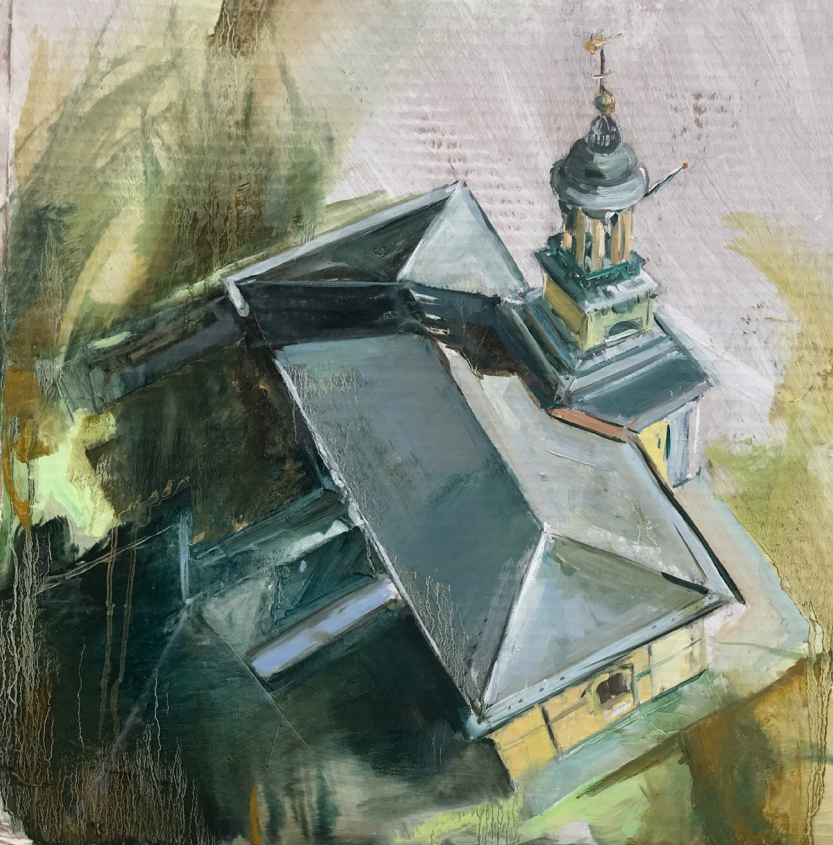
SINT CATHARINA

Ook het noordoostelijke Hoek, de derde terp, had enkele eeuwen een eigen parochiekerk, gesticht door de invloedrijke familie Cammingha. De familiekapel aan de oostelijke kant van de Voorstreek, groeide uit tot de Sint Catharina, vaker aangeduid als de Hoeksterkerk. In de veertiende eeuw was de kerk 23 meter lang en telde de zuidelijke muur vier vrij grote spitsboogvensters. De

pastorie was aan de noordzijde tegen de kerk aan gebouwd. Deze noordmuur is het enige dat rest, nadat rond 1835 het oorspronkelijke gebouw week voor de bouw van een woonhuis. De Sint Catharina was kort voor de Reformatie al bouwvallig en viel als eerste ten prooi aan de beeldenstorm die losbrak toen Leeuwarden overging tot de Reformatie. Na 1580 is de ruimte onder andere gebruikt als wapendepot, werkhuis voor de armen, zijdeweverij, bedelaarsgesticht en stadsziekenhuis.

Anders dan de parochiekerken van Leeuwarden behielden de kloosterkerken wel hun kerkelijke functie onder protestants bewind. De Jacobijnerkerk (Dominicanen) is nog altijd de belangrijkste protestantse kerk in de stad, de Waalse kerk (Apostelenkapel van de Dominicanessen) biedt onderdak aan de Remonstrantse Gemeente en de Oecumenische Basisgemeente. De Westerkerk (Kapel van de Grauwe Bagijnen) werd tot 1984 door de Hervormde Gemeente gebruikt en werd daarna achtereenvolgens Theater Romein en Poppodium Romein. De Galileëkerk (Franciscanen) aan de Tweebaksmarkt is tot aan de sloop in 1940 door de Hervormde Gemeente gebruikt.

1. t Raedt-huys
2. t Hof van S. Genade
3. Clarisse kerk
4. Nieuwe hoofster kerk
5. Jacopijne kerk
6. S^c Cathryne kerk
7. Gleyfter kerk
8. t Lands huys
9. Nye tooren
10. Staten Collegie
11. De Nunte
12. t Blockhuys
13. De Doele
14. Stal van S.G.
15. De Wage
16. De Brol
17. Vijf merct
18. t Wees-huys
19. t Gast-huys
20. De Beijert
21. Tucht huys
22. Pest huys
23. Camminga huys
24. De Cancellarie
25. Burmannia huys
26. Minnema huys
27. Stads Schoole
28. De Lange gijp
29. Schaver neck
30. Oude Hoofster kerk

Stichtingsnieuws

Schilderij Hendrik Elings. Foto Hendrik Elings

Bestuur en bureau

VAN HET BESTUUR

In het vorige nummer vertelden wij u dat veel jubileumactiviteiten die wij in 2020 ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan hadden voorbereid, in het water vielen. We waren van plan een aantal festiviteiten in 2021 alsnog te agenderen maar ook nu stak het weer opspelende virus een spaak in het wiel. Heel spijtig want er stond o.a. een bijzonder symposium op het programma waarvoor zich maar liefst 250 deelnemers, voornamelijk donateurs, hadden aangemeld. Ook een feestelijke bijeenkomst met de leden van de plaatselijke commissies kon weer niet doorgaan. Hopelijk kan dat begin 2022 wél.

Wij willen dat graag omdat wij een enorme waarde- ring hebben voor de inzet van de plaatselijke commissies. Die is onmisbaar. Vooral dankzij hen maken wij ons motto 'levende stenen' waar. Wij vinden het een 'must' dat onze kerken een levend middelpunt in het dorp blijven.

Ondanks de teleurstellingen heeft het jubileumjaar de stichting toch ook veel gebracht. In het vorige nummer vertelden wij al dat de prachtige Mariakerk van Buitenpost in ons bezit is gekomen. Eerder werd de unieke romaanse kerk van Weidum aan ons overgedragen. Voor de overname van Buitenpost werden wij geholpen door de familie Kapenga en bij de overdracht van de kerk in Weidum bood de familie Van Riemsdijk de helpende hand door eveneens met een royaal bedrag bij te springen. De familie Van Riemsdijk hielp ons eerder, in 2015, bij het verkrijgen van de romaanse kerk in Wetsens.

De aandacht die de stichting onder meer kreeg door de uitzending van een tweedelige documentaire op zowel Omrop Fryslân als de landelijke t.v., leidde tot een grote aanwas van donateurs. Voor het eerst sinds 20 jaar telt de stichting royaal meer dan 4000 donateurs.

Zij zijn het bewijs van het draagvlak dat de stichting in de samenleving heeft. Bovengenoemde hulp van particulieren, de inzet van onze vrijwilligers en de aanwas van donateurs motiveren bestuur en medewerkers des te meer zich voor het doel van de stichting in te zetten.

In september van dit jaar is de mooie en prachtig gelegen kerk van Harich aan de collectie toegevoegd. Daarmee komt het aantal kerken dat wij in bezit hebben op 55. Wij zien dat de kerkelijke gemeenten snel krimpen en Harich is daarop geen uitzondering. De krimp gaat nog wel even door en het valt dan ook te verwachten dat de stichting ook in de komende jaren leegkomende kerken zal blijven opvangen.

Jan Kersbergen,

voorzitter bestuur Stichting Alde Fryske Tsjerken

VAN HET BUREAU

Zoals u uit monde van het bestuur hebt kunnen lezen, hebben we net als iedereen de nodige hinder ervaren van de maatregelen die opgelegd zijn om de vele besmettingen met het coronavirus tegen te gaan. Maar die hinder bleek de afgelopen maanden gelukkig beperkt.

Door de lage besmettingscijfers tijdens de zomer, hebben we gelukkig veel kunnen organiseren in onze kerken en was de UIT-agenda – door onze impresario opgesteld – ruim gevuld met concerten, tentoonstellingen en culturele voorstellingen. De kerken die met het initiatief van Tsjerkepaad meededen en de deuren opendeden, hebben gelukkig (ondanks de vele regen en harde wind) ook veel fietsers en wandelaars in de kerk verwelkomd.

De restricties vanuit het rijk hebben daarnaast ook positieve effecten gehad, als bureau hebben we veel geleerd van de effecten van de maatregelen. Onze bezoekers vertelden ons dat ze meer na zijn gaan denken over wat er echt belangrijk is, en dat de lockdown periodes

bij hebben gedragen aan meer rust in de dagelijkse gang van zaken en daarmee minder gejaagdheid. Er werd samen gepuzzeld, gewandeld, film gekeken en gelezen.

De beperkingen op het gebied van reizen, leiden daarnaast tot het meer op vakantie gaan in eigen land. Massaal gingen we op zoek naar mooie plekken, maar ook naar plekken waar je je kunt bezinnen en terugtrekken. Om in alle rust na te denken. Van de fietsers, wandelaars en overige bezoekers die de afgelopen maanden onze kerken hebben bezocht, hoorden we dat ze de bezienswaardigheden in Friesland na jarenlang op vakantie in het buitenland te zijn geweest, hebben herontdekt. En dat ze met die herontdekking het Friese erfgoed extra zijn gaan waarderen.

Deze waardering maakt dat wij als bureau ons weer terdege realiseren dat we als stichting passen op gebouwen die Friesland al eeuwenlang tot Friesland maken. Herkenbare bakens in het landschap. Zorg dragen voor dit religieus erfgoed door het onderhouden en levend houden van onze 55 kerken, is dan ook een taak waar we onverminderd serieus mee door gaan en ons met veel plezier voor in blijven zetten. Met gelukkig de steun van u allen.

Hester Simons, directeur Stichting Alde Fryske Tsjerken

IN MEMORIAM

24 juni 2021 is ons bestuurslid ir. Herman de Zeeuw overleden. De Zeeuw was sinds 2012 betrokken bij de stichting. Het bestuur en ook de bureaumedewerkers, hebben de heer de Zeeuw leren kennen als een betrokken bestuurslid op wie altijd een beroep gedaan kon worden. De heer De Zeeuw heeft een grote bijdrage geleverd aan het behoud van kerkelijk erfgoed. We herinneren hem als een toegewijd, vriendelijk en belangstellend gezicht bij de stichting. We zijn hem veel dank verschuldigd.

Overnames, beheer en behoud

PROTESTANTSE KERK HARICH 55^E KERK VAN DE STICHTING

Op vrijdag 24 september jongstleden heeft de stichting de Protestantse kerk van Harich overgenomen. Deze monumentale kerk uit 1663, met een toren die deels dateert uit de 12e eeuw, is een prachtig en waardevol gebouw dat door de overname behouden blijft voor de gemeenschap en een nieuw leven krijgt. Naast beheer en onderhoud zet de stichting volop in om ervoor te zorgen dat het gebouw weer wordt gebruikt binnen de bestaande mogelijkheden.

Voorzitter van de stichting, Jan Kersbergen kreeg uit handen van de voorzitter van de kerkenraad, de heer Durk Tuinier, de sleutel in handen. De kerk is de 55ste kerk die stichting overneemt.

Kerk Harich, Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

‘De kerk is belangrijk voor onze gemeenschap, dus we zijn blij met de overname door de stichting’, aldus Tuinier. ‘Natuurlijk is het ook jammer dat wij als dorp het zelf niet meer kunnen opbrengen. Door de overname ontzorgen we de volgende generatie en tegelijk bieden we nieuwe kansen. De betrokkenheid en vrijwilligheid van de dorpsbewoners bij de kerk is groot.’

Een vijftal enthousiaste vrijwilligers uit Harich neemt zitting in de Plaatselijke Commissie. Zij zorgen er mede voor dat de kerk ook in de toekomst geopend blijft en dat iedereen zich welkom voelt. Tuinier: ‘De kerkdiensten en de rouw- en trouwdiensten blijven met de overname gecontinueerd, en dat is voor het dorp belangrijk. Ook heeft de plaatselijke commissie ideeën om de kerk een bredere bestemming te geven. Zij gaan samenwerken met het dorpshuis.’

De kerk staat op een prominente plek in het dorp en dateert uit 1663. Maar de kerk kent een langere geschiedenis. Op dezelfde plek stond een Katholieke kerk uit de 12e eeuw. Die is tijdens een storm grotendeels verwoest. Alleen de toren is tijdens de storm blijven staan.

Achter de kerk bevindt zich een grafkelder waar de Friese gedeputeerde Ulbo Aylva Rengers (1726-1787) en zijn echtgenote liggen. Tijdens de kerstnacht van 1979 werd de kerk getroffen door een grote brand. De toren bleef ook dit keer gespaard. De muren van de kerk bleven intact, maar het interieur ging verloren. De kerk werd volledig hersteld en kreeg een nieuw orgel.

Projecten en ontwikkelingen

MONUMENT VOOR HET NAAMLOZE KIND IN HUIZUM

Op zaterdag 28 augustus 2021 is op het kerkhof van Dorpskerk Huizum te Leeuwarden een monument onthuld voor het Naamloze Kind. Elke begraafplaats kent vaak tientallen, zo niet honderden plaatsen waar kinderen die doodgeboren of kort na de geboorte overleden waren, anoniem werden begraven. Soms gebeurde dat in een collectief graf. Doorgaans werd de doodgeboren baby begraven terwijl moeder nog in het kraambed lag. In het trouwboekje werd geen naam vermeld, ouders werden lang geacht daarover niet te praten. Dat taboe-tijdperk laten we gelukkig langzaam achter ons. Initiatiefnemer van het monument was Meindert Tangerman. Het werd beschikbaar gesteld door Gerard Busing. De Dorpskerk Huizum wil hiermee familieleden van naamloze kinderen een herdenkingsplek bieden.

Het monument werd onthuld door prof. Jan Jaap Erwich die als gynaecoloog veel met deze problematiek te maken heeft gehad. De onthulling ging gepaard met het poëziefestival 'Dichter bij de Dood' op het kerkhof. De bezoekers zaten tussen de zerken. Er was zo veel belangstelling dat extra stoelen moesten worden aangesleept. Het woord werd gevoerd door de dichters Atze van Wieren (wiens poëzietableau over de geschiedenis van de kerk bij het toegangspad ligt, zie www.poezieroute.nl), Monique Busing en Melvin van Eldik. De laatste zorgde tevens voor muzikale bijdragen. Maarten Snel droeg de meesterlijke tekst van de Ballade van de Dood (Harry Jekkers e.a.) voor.

Jan Kersbergen kreeg aan het begin van deze gedenkwaardige bijeenkomst uit handen van Peter de Haan (voorzitter P.C. Huizum) het eerste exemplaar van de brochure met een rondleiding over de Huizumer dodenakker. Deze verkorte wandeling voert langs het gerenoveerde baarhuisje, oorlogsgraven en langs graven in de kerk en op de dodenakker van bekende Friezen zoals Carel Battaerd, Pieter Cats, Helenus Speelman Wobma, en Elfstedentochtwinnaar Karst Leenburg. Ook komen bijv. de plaquette over de dichteres Eelkje Poppes en de grafsteenplaat van de vader en moeder van Jan Slauerhoff ter sprake evenals de zerk van Regnerus van Burmania Rengers en barones Van Asbeck aan wie Jacob van Lennep tijdens zijn bekende voetreis door Friesland een hartstochtelijk gedicht wijdde. Het prachtige toegangshek van de begraafplaats is ontworpen door Gerrit Terpstra, vader van de huidige directeur van de St. Alde Fryske Tsjerken. De brochure is (excl. verzendkosten) voor € 2,- bij de Dorpskerk te koop.

Peter de Haan

Foto's Peter de Haan

LOCATIEVOORSTELLING “GRAUWE HEMEL” IN FOUDGUM

Op 13 mei 2022 vindt de première plaats van de locatievoorstelling ‘Grauwe Hemel’ in en rond de kerk van Foudgum. De plek waar François HaverSchmidt, alias Piet Paaltjens, zijn eerste moeizame stappen als dominee zette en zijn schrijftalent ontwikkelde. Een voorstelling over leven en werk, verlangen en dood, toen en nu.

Het theaterstuk is geschreven door Johannes Keekstra, tevens schrijver van het boek ‘Onder Frieslands Grauwe Hemel’, waarvan het eerste exemplaar op 12 november jongstleden is gepresenteerd in de kerk van Foudgum.

Keekstra werkte de afgelopen jaren aan het boek en de theatervoorstelling over de dichter en predikant. Hij schrijft over HaverSchmidts tijd in Foudgum, maar ook over zijn Friese en Leeuwarder wortels. Over de Fries die hij was en over zijn moeilijke tijd in de omgeving van Dokkum.

De dweepende poëet Piet Paaltjens verwierf in 1867 direct een vaste plek in de Nederlandse letteren met zijn tragikomische dichtbundel ‘Snikken en grimlachjes’. Ook nu, anderhalve eeuw later, ligt nog steeds een vernieuwde versie van het beroemde boekje vol overdreven drama en zwartgallige humor in de boekhandel.

De in Leeuwarden geboren dominee François HaverSchmidt (1835-1894) gaat in werkelijkheid schuil achter de dichter. In 1859 begon hij zijn stormachtige loopbaan als predikant in het piepkleine terpgehucht Foudgum, op vijf kilometer van Dokkum. Na een bruisende

studententijd in Leiden kon hij onmogelijk zijn draai vinden in het benauwde Noordoost-Fryslân van de negentiende eeuw; de periode is van grote invloed geweest op zijn indrukwekkende leven en werk.

We zijn vereerd dat ons kerkje in Foudgum het toneel vormt voor deze bijzondere voorstelling. Kijk voor meer informatie over het boek en de voorstelling op www.grauwehemel.frl.

EEN PELGRIM IN HET LABYRINT, EEN PROJECT VOOR STUDENTEN VAN NHL-STENDEN

De Groate Kerk in St. Jacobiparochie is de eerste kerk die op het vermaarde pelgrimspad naar Santiago de Compostela ligt. In de kerk is het pelgrimsinformatiecentrum te vinden en vóór de kerk staat een zuil die het begin van deze 2700 kilometer lange route markeert. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist deze kerk wordt ingezet voor het project ‘Moreel Kompas’ vanuit de Pabo van de NHL Stenden Hogeschool Leeuwarden. Dit najaar maken 75 PABO studenten kennis met het Jabikspad, het pelgrimspad zoals het in Friesland heet. Ze maken tevens een innerlijke pelgrimage. In de kerk werd een labyrint gecreëerd voor het maken van een innerlijke reis, een innerlijke pelgrimage voor het verkrijgen van inzicht in het eigen Moreel Kompas als mens en als leerkracht in opleiding.

Op vrijdag 29 oktober j.l. vond de dag met de eerste groep van 40 studenten plaats. In kleine groepjes startten zij op de dijk bij Zwarte Haan. Voorafgaand was in de colleges al het nodige voorbereid. Op de dijk kregen de studenten nog een korte inleiding van hun docente Levensbeschouwing Joanneke Kuipers over de eeuwenoude route, het ontstaan, het doel en ook over de opdrachten die ze onderweg zouden krijgen. Een van de opdrachten was dat ze zich mochten concentreren op iets wat ze graag wilden loslaten op dit moment in hun leven. Ze konden dat op een meegebrachte steen schrijven en die onderweg in het land werpen. De steen zou dan zelf zijn weg weer vervolgen. Ook maakten ze een pelgrimsstaf en versierden die met voorwerpen die ze onderweg vonden. De route van die ochtend was 6,5 kilometer en het fysieke einddoel de Groate Kerk in St. Jacobiparochie.

Op de houten vloer van de kerk was die ochtend een groot labyrint aangelegd door Simon Olbertijn en Maroesja Veken van de Labyrintwerkplaats. Zij ontvingen de pas aangekomen studenten en leidden hen in in de symboliek van het eeuwenoude labyrint. Het labyrint is een vorm die duizenden jaren teruggaat in de tijd en in tal van culturen en op verschillende continenten is gevonden. Waarschijnlijk deed het dienst bij rituelen die de wendingen in het leven van mensen markeerden of bij veranderingen in een

Piet Paaltjens. Foto Johannes Keekstra

Foto's NHL-Stenden

samenleving. De Middeleeuwse kerk heeft het labyrint in eerste instantie ook omarmd, het lag in vele kerken in West-Europa. Het hielp mensen onder andere om los te komen uit hun dagelijkse beslommingen, en om zich open te stellen voor dat wat groter is dan henzelf. Ook werd het labyrint ingezet in de kerken op de vele andere pelgrimsroutes. Mensen die fysiek niet meer in staat waren om tot het einddoel te lopen, konden de weg door het labyrint gaan. Zo symboliseert het labyrint het pelgrimspad, ons eigen levenspad. Het labyrint, dat maar één pad kent, voert via verschillende schijnbare omwegen met diverse wendingen naar het midden, de kern, die symbool staat voor ons eigen midden, onze eigen heilige plek, ons hart. Vanuit dat midden staan we in verbinding en kunnen we ons openen en ontvangen. Met dat wat we ervaren of ontvangen hebben, aanvaarden we dan weer de weg terug de wereld in.

De studenten vormden een cirkel om het labyrint heen en bij het horen van een klankschaal gingen ze in stilte één voor één het labyrint in. In het midden mochten ze een steen pakken die symbool stond voor dat wat ze in het labyrint ervoeren. Er weer uitgekomen namen ze hun plaats rond het labyrint weer in, vanwaar ze getuige waren van het levenspad van de ander. Tijdens de nabespreking konden ze delen waar hun steen nu symbool voor stond en wat hen zou helpen in hun dagelijks leven.

De ervaringen van de studenten waren uniek en prachtig, ze hadden de stilte en het gaan als een geschenk ervaren en hun steen ligt hoogstwaarschijnlijk te pronken op een plek waarvandaan ze hem iedere dag zien en hij herinnert hen aan een pelgrimstocht die in vele opzichten waardevol was.

Dit project met studenten heeft in november op dezelfde wijze nogmaals plaats gevonden en in april worden nog twee groepen verwacht. Naar alle waarschijnlijkheid zal dit een jaarlijks terugkerende tocht en ritueel in de kerk van Sint Jacobiparochie worden.

Voor meer informatie over het labyrint en mogelijkheden om het labyrint naar andere plekken te halen: www.labyrintwerkplaats.nl

EEUWENOUD BIJBELS GERESTAUREERD

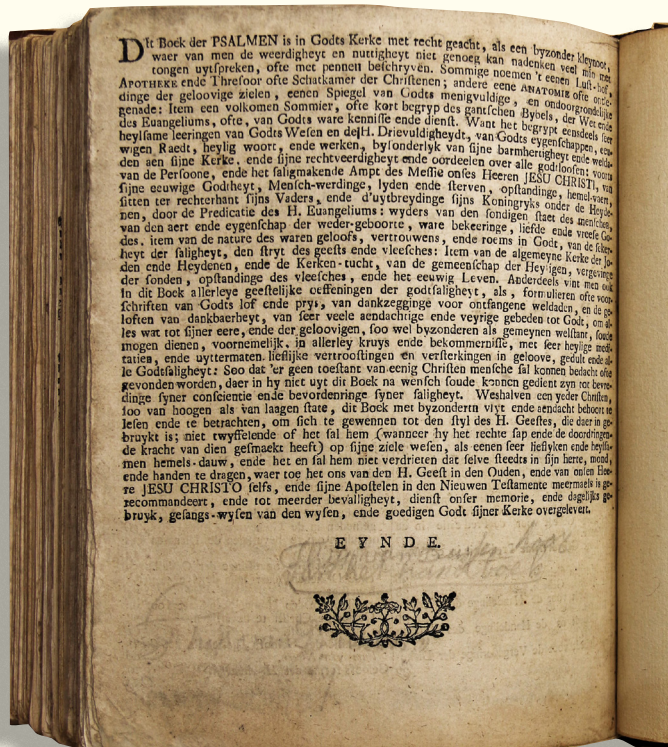
Acht unieke en bijzondere bijbels van de stichting zijn gerestaureerd. Frisian Colorists & Restorers uit Leeuwarden heeft deze monnikenklus op zich genomen de afgelopen maanden. Het is voor het eerst dat deze bijzondere boekwerken onder handen zijn genomen. De bijbels zijn gerestaureerd met behoud van het oude karakter.

‘Net als onze kerkgebouwen vinden we het belangrijk dat ook toebehoren zoals bijbels behouden blijven’, aldus directeur Hester Simons. In het depot van de stichting liggen tientallen unieke bijbels opgeslagen. De eerste acht zijn het afgelopen half jaar hersteld, waaronder de Goingarip Statenbijbel uit 1745, een Perkamentenboek uit 1740 en de Kerkbijbel van Sint Jacobiparochie uit 1782 die toen voor de prijs van fl.1,16 is gekocht.

Sommige bijbels lagen compleet uit elkaar, andere

Foto's Frisian Colorists and Restorers

heilige boeken hadden iets minder onderhoud nodig. Ze zitten in ieder geval allemaal weer stevig in elkaar. De restauratie betrof zowel de leren buitenkant als het naaien en herstellen van de pagina's aan de binnenkant.

'Wat je bij vrijwel iedere bijbel zag was een gescheurde of kapotte leren boekband', aldus Evelien de Boer van Frisian Colorists & Restorers. 'Leer droogt uit en barst dan op een gegeven moment. Aan de binnenkant zagen we veel ezelsoren en gescheurde pagina's. Deze bladzijden zijn met Japans papier hersteld. Dat is doorzichtig en dun, maar zeer stevig wat over het huidige papier wordt bevestigd zodat de tekst leesbaar blijft.'

De Goingarij Statenbijbel was een behoorlijke klus. Deze bijbel had de kanselziekte. Dit betekent dat het boek langdurig op dezelfde bladzijde opengelegen heeft. Door het leunen, met de ellebogen van de dominee, slijt met name de onderkant van de pagina's.

'Door het vele gebruik, de leeftijd en het gewicht scheurt vaak ook het naaiwerk op den duur met als gevolg, losse pagina's. Alle pagina's zijn weer aan de boekband bevestigd. Ook de kapitaalband in de rug van de bijbels zijn aan de boven- en onderzijde op een onderwetse manier met de hand bestoken', aldus Evelien.

We hopen alle 'in slechte staat verkerende' bijbels weer in goede conditie te krijgen. De restauratie werd mede mogelijk gemaakt door FB Oranjewoud.

IJSBRANDUS VAN POPTA

54 kerken, 434 kilometer en een handbike: dat waren de belangrijkste ingrediënten voor de bijzondere fietstocht van Ijsbrandus van Popta uit Nijland. Afgelopen zomer heeft Ijsbrandus van Popta een fietstocht gemaakt op zijn handbike langs onze (toen nog) 54 kerken. Zijn doel was om bij iedere kerk die hij op z'n route tegenkwam een selfie te maken, met de kerk erbij op. Sinds twee jaar is Ijsbrandus actief op zijn handbike. Hij fietst vooral voor zijn plezier langs de kerken. De sportieve fietser werkt als centralist bij een taxicentrale.

Ijsbrandus werd geboren met een open rug en is daarvoor vanaf zijn middel verlamd. Het weerhoudt hem er echter niet van om te sporten. 'Ik ben heel dankbaar dat ik dit kan doen', zegt de sportieve handbiker.

Voordat hij met het fietsen begon zat hij al op rolstoelbasketbal en zwemmen. Zijn passie voor kerken werd hem met de paplepel ingegoten. Zijn vader is organist, actief bestuurslid van de stichting en kent daarom veel kerken.

Fietsen is Ijsbrandus niet vreemd. Zijn allereerste

IJsbrandus van Popta. Foto fotograaf onbekend

Fietselfstedentocht fietste hij in 2019. Dit jaar deed hij ook mee aan de alternatieve editie van de Fietselfstedentocht.

IJsbrandus mag dankbaar zijn dat hij dit heeft kunnen doen, wij als stichting zijn IJsbrandus dankbaar en erkentelijk voor het aandacht genereren voor onze kerken met deze sportieve prestatie.

KUNSTBOEK 12 KERKEN

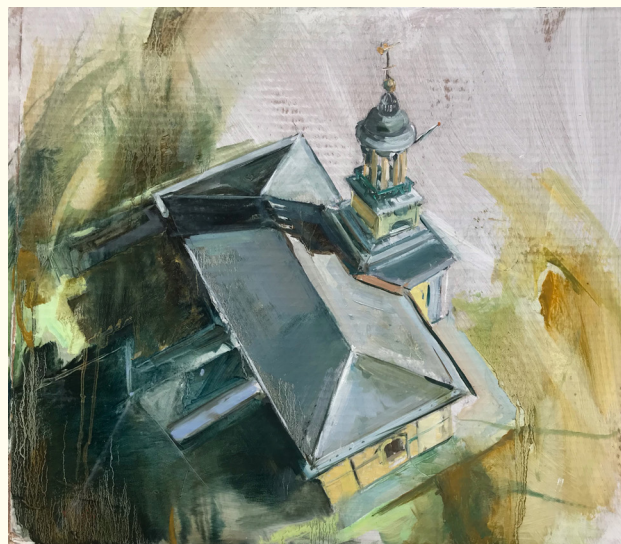
Op initiatief van kunstschilder Hendrik Elings, fotografe Baukje Venema en schrijver Eddy van der Noord wordt in juni 2022 door uitgeverij Louise een kunstboek uitgegeven met 12 kerken van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De stichting is partner van dit project, waarbij de kerken nu eens van een heel andere kant worden belicht.

De 12 geselecteerde kerken, variërend in bouwstijl en door alle eeuwen heen, worden op een bijzondere wijze

geportretteerd. Hendrik Elings schildert de kerken van bovenaf, waarbij door het gekozen perspectief de focus op het dak komt te liggen. Baukje Venema maakt nooit eerder gemaakte zwart wit foto's van de tussen het plafond en het dak van een kerk gelegen binten, als ware die de botten van een kerk. Eddy van der Noord beschrijft een opvallend element of verhaal over de kerken, in het Nederlands en Fries. Gekoppeld aan het kunstboek wordt een expositie georganiseerd in de Groate Kerk van St Jabik.

Presentatie van het boek en opening van de expositie is op zondag 12 juni 2022. Daarna trekken de kunstenaars langs de 12 deelnemende kerken. In elke kerk wordt een lezing en mini-expositie georganiseerd, dit in overleg met de plaatselijke commissies. De tocht langs de 12 kerken start op 26 juni en eindigt op 4 september. In het juni-nummer 2022 leest u meer over dit bijzondere project.

Deelnemende kerken zijn St Anne, St Jabik, Wetsens, Holwerd, Sibrandahus, Goingaryp, Terbant, Bornwird, Haskerdiken, Buitenpost en (onder voorbehoud) Cornjum en Katlijk. Bijgaand een eerste impressie.

Foto's Hendrik Elings en Baukje Venema

Namens Tsjerkepaad, Organum Frisicum en Folk & Tsjerke

OPEN KERK, KERK VAN DE TOEKOMST

Het was erg spannend of Tsjerkepaad dit jaar door kon gaan, maar in april van dit jaar hebben we als kerngroep de knoop doorgehakt. We zijn erg blij dat zoveel kerken weer hebben meegedaan, bijna 200 in totaal en dat ook weer zoveel bezoekers hun weg naar de kerken hebben gevonden. De meeste open kerken zijn in bezit van een plaatselijke kerkgemeenschap, maar er zijn ook een aantal die in beheer zijn van een plaatselijke stichting van de Alde Fryske Tsjerken, of van een andere stichting. Ons gezamenlijke thema was in 2021: Kerk in heden, verleden en toekomst. Daaraan hebben we vooral aandacht gegeven tijdens de opening en sluiting van Tsjerkepaad in respectievelijk de Grote kerk van Harlingen (PKN) en de Heilige Geestkerk (RK) in Heerenveen. Bij de sluiting sprak bisschop Ron van den Hout zijn waardering uit voor de vele openstellingen en hoopte hij dat dat de kerken vooral zouden vasthouden aan hun sacrale functie in de Friese samenleving.

De gezamenlijke activiteit van onze beide Stichtingen was dit jaar op 3 juli in de kerk van Baaium. We dachten na over de plaats van jongeren in de open kerk. Daarover willen we verder nadenken in het komende jaar, want dan wordt ons thema: Kerk voor jong en oud. Een spannend thema, want wat kun je doen, in een tijd waarin jongeren zo vaak niet meer in de kerk komen en allerlei andere bezigheden hebben. Voor ons een uitdaging om er goed mee aan de slag te gaan, ja ook met de jongeren van het Jongeren-tsjerkepaad, die allerlei ideeën hebben en die graag willen uitwerken. Ook wat dat betreft gaan we weer een nieuw spannend en hopelijk ook veelbelovend jaar tegemoet.

Gerrit Groeneveld
(voorzitter Stichting Tsjerkepaad)

ORGANUM FRISICUM

Stichting Organum Frisicum – het Friese orgel – merkt dat in de aanpak van het Friese erfgoed er langzamerhand meer aandacht komt voor het behoud van het orgel: een koninklijk instrument in een vaak religieuze, monumentale en cultuur-historische omgeving. Steeds meer partijen zijn er zich van bewust dat een orgel ook Fries Erfgoed is en dat we daar terdege zorg voor moeten dragen.

Hebben we al die kostbaarheden in zicht en goed geïnventariseerd? Daar voelt onze Stichting zich medeverantwoordelijk voor. We zijn bezig met een systeem op te zetten waarbij we de orgels “in de gaten houden” en waar we indien nodig, aandacht voor vragen, zodat ze niet verloren gaan of ongebruikt letterlijk in de kou worden geplaatst.

Daarnaast vindt onze Stichting het van grote betekenis dat er educatieve programma's worden opgezet

om kinderen en jongeren kennis te laten maken met het orgel. Daar zijn enkele bijzondere attractieve programma's voor bedacht. De samenwerking met de SAFT op Open Monumentendag van het afgelopen jaar, met een concertenserie van jonge conservatoriumstudenten achter het orgel in meerdere kerken, sloot mooi aan op deze ambitie.

Onze Stichting vindt het bovendien van grote waarde om interessante thema's te behandelen, waarbij het orgel door excursies, discussies of publicaties van diverse kanten kan worden belicht. Het betekent dat langzamerhand het accent op orgelconcerten aan het verschuiven is naar de positie van het orgel in het totale erfgoed en dat is nodig en daar zetten wij ons graag voor in.

Wij kunnen daarbij beslist ondersteuning gebruiken. Laat u informeren en/of word donateur: administratie@organumfrisicum.frl

Bearn Bilker

Voorzitter Stichting Organum Frisicum – het Friese orgel –

FOLK EN TSJERKE

Nieuws van de Friese kerkhistorische vereniging Folk&Tsjerke

Folk&Tsjerke hoopt zeer binnenkort de uitgestelde activiteiten sinds voorjaar 2020 weer op te pakken. Zo is het de bedoeling om op 3 november a.s. 's middags om 14.00 uur weer als leden en gasten samen te komen in de Grote Kerk te Dokkum. Daar zal de intussen gepensioneerd beiaardier Auke de Boer ons vertellen over het hergebruik van orgels of delen ervan in Fryslân. In die kerk te Dokkum staat een gerestaureerd exemplaar en daarop zal hij de aanwezigen het een en ander ook laten horen.

Andere agendapunten voor de komende tijd:

- woensdag 2 maart 2022, jaarvergadering in de Kurioskerk om 14.00 uur.
Tijdens deze vergadering hoopt ondergetekende als pas gepromoveerde de aanwezige leden en gasten mee te nemen op zijn reis lang Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951 (ISBN 978-90-79382-16-3), de titel van zijn proefschrift.
- 21 april 2022, uitgestelde excursie naar de Duitse plaatsen Backhorn, Zetel en Varel.

Teije T. Osinga (secr. Folk&Tsjerke) Franeker

K E N N I S M A K E N M E T ?

Herman Slurink

Introductie

Een paar weken geleden ontvingen we op het bureau een alleraardigste mail van Herman Slurink. Met deze mail stelde Herman Slurink zich aan onze stichting voor en vertelde hij dat hij als hobby regelmatig Friese en Groningse kerken bezoekt en hier op Facebook een verslag over plaatst. Daarnaast fotografeert Herman Slurink de kerk en haar omgeving. Met een vrijblijvend aanbod om de verslagen te delen op onze social media kanalen, sloot hij zijn mail af. Omdat de ervaringen van Herman Slurink bij zowel onze Friese kerken als de kerken in Groningen een zodanig intiem en aansprekend portret van onze kerken schetst, hebben we als bureau gemeend hem in dit magazine nader aan u voor te stellen en zijn verslag van een bezoek aan de kerk in Hantumhuizen op te nemen in de kopij van de stichting. We hopen meer van zijn verslagen en foto's met u te delen in de toekomst.

Zwerven langs middeleeuwse kerken

Mijn naam is Herman Slurink en ik ben geboren en getogen in Zwartsluis. Ik werk al ruim 45 jaar in ons 111 jarig familiebedrijf dat nu bestaat uit een watersportwinkel met een afdeling reclamebelettering.

Verhalen vertellen en lezen deed ik altijd graag. Tijdens de Mavojaren dacht ik er nog wel eens over om leraar geschiedenis te worden. Mijn grote voorbeeld was meester Oelen die de middeleeuwen a.h.w. live het klaslokaal in fantaseerde. Na een jaar op de Havo nam mijn leven echter een wending. Door omstandigheden in het familiebedrijf stond ik voor de keus door te leren of te gaan werken. Ik koos het laatste en achteraf beschouwd kan ik nu zeggen dat het de juiste keuze was.

Zonder enige druk, verplichting of sturing kon ik mij in de vrije tijd volledig wijden aan mijn interesses. Van jongs af aan ben ik geïnteresseerd in religie, mystiek en spiritualiteit. Schrijvers als Hermann Hesse, Hubert Lampo, J.R.R. Tolkien en tijdschriften als Bres en Prana wakkerden mijn interesse en fascinatie aan voor oude monumenten zoals steencirkels, menhirs, kerken, kathedralen. Ik begon aan een tweejarige avondstudie Kunst- en Cultuurgeschiedenis via de Leidse Onderwijs Instelling.

Met een tot kampeerbus omgetoverde bedrijfsbus reisden we een aantal jaren tijdens de vakantie door Duitsland, Frankrijk, Engeland en Ierland op zoek naar de resten van oude culturen. Van de reis naar Ierland heb ik destijds een dagboek gemaakt met uitvoerige beschrijvingen van mijn waarnemingen en ontdekkingen. Deze reis was een openbaring en opende mijn ogen voor de symboliek, waarin je de verstrengeling herkende van religie, natuur en cultuur. Als afsluiting van de studie bij het LOI, nu bijna 40 jaar geleden, heb ik een 'scriptie' gemaakt onder de titel "Van de hunebed in Drenthe naar de kathedraal van Chartres". Deze kreeg de maximale waardering vanwege de persoonlijke, fantasierijke en emotioneel betrokken kijk op historie en heden. Het werk ontbeerde echter iedere wetenschappelijke basis. Kort gezegd: een mooie weergave waarin mijn eigen 'strijd' tussen verstand en geest, tussen theologie en spiritualiteit zichtbaar werd in de beschrijving van de oude stenen.

Foto Herman Slurink

Die opmerking van mijn mentor destijds raakt de kern van hoe ik in het leven sta.

Toen de kinderen de deur uitgingen en ik minder ging werken kwam er meer tijd om wat vaker op stap te gaan. Tijdens een 'dagje uit' belandden we in Appingedam en troffen er de synagoge open. Op de informatietafel lag een prachtige gids met de titel "50 kerken open", uitgebracht vanwege 50 jaar Stichting Oude Groninger Kerken. We mochten deze meenemen en al bladerend steeg mijn verbazing, zoveel middeleeuwse kerken op nog geen uur rijden van huis?? Waarom hebben we nooit op school geleerd dat Groningen en Friesland de grootste middeleeuwse kerkdichtheid bezitten van West Europa? Op de eerstvolgende vrije dag ging ik op kerkenpad en zwierf door verstilde dorpen, brak mijn tong over de dorpsnamen, zag de ene kerktoren na de andere als pionnen op een schaakbord, dacht rechts te gaan, maar ging links. De Liefde bloeide op, de ene kerk is niet mooier dan de ander en vertelt haar eigen verhaal. Rijkdom en eenvoud, macht en soberheid, de geschiedenis van generaties. Alle voorbij en huidige emoties vinden hun relativerende rustpunt in de stille fluisteringen van een lege kerkruimte, daar waar het woord zwijgt spreken de muren. De sensatie die ik beleefde tijdens de reis van "De hunebed in Drenthe tot de kathedraal van Chartres" is weer helemaal terug, maar nu verdiept door de ervaring van een goed en veelbewogen leven.

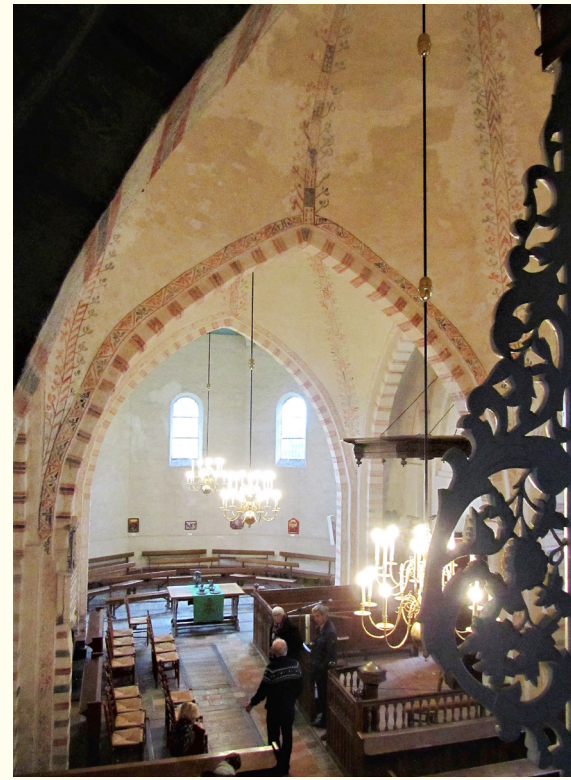
Het dagje uit 'ontspoorde' gaandeweg in een jarenlange zwerftocht langs middeleeuwse kerken. Soms ligt een sleutel klaar en zit ik 's morgens rond zonsopkomst alleen in de kerk. De tot leven komende sferen zijn niet simpelweg te duiden. Middels woord en beeld tracht ik deze ervaringen te delen in de hoop soortgelijke emoties op te roepen bij de lezer. Door dit stilaan te blijven doen zag ik de interesse toenemen en reizen mensen mij na. Ik hoop natuurlijk dat het daar niet bij blijft en het besef doordringt hoe belangrijk het is om deze monumenten te behouden voor ons nageslacht. Een simpel donateurschap draagt hier al toe bij.

Ik zwerf dus rustig in mijn eigen tempo voort en geniet van wat me telkens toevalt. Dit te doen kost geen energie, maar schenkt energie.

Herman Slurink, Zwartsluis

Foto's Hantumhuizen Herman Slurink

Zwerven in Friesland

De Sint Annakerk van Hantumhuizen. Over Noorse vissers, een Franse architect en lama's.

Op mijn elf en dertigst rij ik richting Hantumhuizen, een dorp met 200 inwoners, en geniet van het open landschap van Noord Friesland. Ruim voor mijn afspraak met de sleutelbewaarder van de vroeg 13e eeuwse Sint Annakerk rij ik het dorp binnen.

Samen met het nabijgelegen Wetsens behoorde Hantumhuizen in de 13e eeuw tot de dorpen met de meest ontwikkelde cultuur in Europa. Er werden munten geslagen en de Friese adel had zowel een belangrijk aandeel in de kruistochten alsook in het kerkelijk bestuur van Nederland en Duitsland. Bij binnenkomst merk je deze status niet direct. Het dorp oogt vredig en verstillend zoals zoveel kleine gemeenschappen in de noordelijke provincies. Romantiek ten voeten uit.

Ik parkeer een eind voorbij het dorp en wandel op mijn gemak naar de deels afgegraven terp met de Sint Annakerk, gebouwd in de voor Friesland zeldzame romano-gotische bouwstijl. Voor een mooi overzicht loop ik langs het aangrenzende weideveld om vanaf een landweg een foto van de kerk te nemen. Een aantal schapen dwalen rond als ook een paar..., waarempel..dat zijn lama's die op mij afkomen. Ze kijken me stijfrecht in de ogen. Ze worden ook wel schaapskameel genoemd en zijn hier kennelijk op familiebezoek. Of kwamen ze hier ooit na de kruistochten via een vreemde omweg terecht en heb ik nu met verre nazaten te maken? Ze verliezen me niet uit het oog en blijven voor de camera 'liggen'. Dan maar een foto van de kerk met een lama op de voorgrond, het kan verkeren.

Vanaf het kerkhof zie je de fraaie details van het siermetselwerk in de kleine vensters en nissen aan de bovenzijde van de kerkwand. Aan de noord- en zuidkant vergaap ik me aan de prachtige dichtgemetselde ingangen onder segmentbogen binnen fraaie geprofileerde rondboognissen.

Ik loop langs een oude waterpomp en zie nog een opvallende aanbouw tegen de koorsluiting dat wellicht als schuurtje wordt gebruikt.

Een vriendelijk ogend heerschap komt op mij af. "Je hebt een beetje pech" zei hij als begroeting. Niet te geloven, dit hoorde ik aanvankelijk ook in Hegebeintum, het hangt in de lucht. "Je bent niet alleen, er komt zo nog een gezelschap van 4 personen. Neem eerst de foto's maar dan komt de rest later."

Dit zijn de goede vrijwilligers, zij voelen precies aan waar het je om te doen is.

Terwijl hij buiten nog wat rommelt stap ik de kerk binnen en sta perplex. Alsof ik op de drempel van een romaanse kerk in de Franse binnenlanden sta. Het lijkt alsof er een kerk binnen de kerk is gebouwd. Dit vraagt om uitleg ...Het exterieur laat zich aanzien als een kerk met toren, lange rechte wanden van het schip en een ronde koorsluiting. Het interieur lijkt te bestaan uit een schip met twee zijbeuken en een halfronde koorruimte, dus als een kleine romaanse kerk in de traditionele kruisvorm. Echter de zijbeuken ontberen diepte en vormen zo een enorme nis. Het maakt de ruimte knus en intiem, temeer door de kleurstelling en de geschilderde decoratieve arceringen rond de ribben.

Buiten hoor ik een mobieltje overgaan en wordt mij met pretogen meegedeeld dat het gezelschap een half uurtje later komt. Ook de mazzel hangt in de lucht. Rust valt over mij en ik volg de wenken van de kerk. Een reeks iconen is smaakvol opgehangen in de ronding van de koorsluiting.

Een enorme beschadigde grafsteen staat rechtop tegen de noordzijde van het koor en herinnert aan het eerbare heerschap Aucke Iarla, overleden in 1529. Op de hoeken de symbolen van de vier evangelisten waarvan er één ontbreekt. De steen staat in relatie tot het kleurrijke epitaaf dat tegen een van de pijlers is aangebracht en waarop de namen van de gestorvenen worden vermeld.

Ik speur onder de preekstoel, schuif voorbij een kleine hagiSCOOP en verkneuter mij achter een bank. Verborgens doorkijkjes komen tevoorschijn en voeren mij terug naar oude stenen elders en de geur van lavendelvelden dringt mijn neus binnen. De terp wordt een berg, een kaars brandt zonder aangestoken te zijn. Het zijn de stillevens die vaak verborgen blijven voor de haastige bezoeker die een blik om de hoek werpt en zijn weg vervolgt naar de volgende kerk. Juist in het verborgene schuilt de ziel der eeuwen zoals in het symbool van die ene adelaar de boodschap van de evangelist Johannes schuilgaat.

Er klinkt geroezemoes buiten en ik verdwijn nog even naar het halfdonker op de orgelgalerij. Het orgel is van 1907 en partituren liggen er te wachten in een sfeer van stof en schemerlicht. Muffigheid verdringt de vage geur van lavendel. Door nieuwsgierigheid gedreven haal ik het kleedje van de toetsen. Mijn vingers jeuken maar ik speel slechts de tweede viool.

Beneden leidt de gids inmiddels de bezoekers rond en de heldere akoestiek doet mij de woorden letterlijk verstaan. Ik vang flarden op van een niet te verifiëren verhaal over Noorse Vissers die eeuwen geleden tijdens een barre winter met hun schip vastgevroren zaten voor de kust. Als dank voor een gastvrij onthaal en het langdurig verblijf onder de Hantumhuizen zouden zij de fraaie schilderijen in de kerk hebben aangebracht. Zij overhandigden hiermee in figuurlijke zin een prachtige bos bloemen aan Sint Anna, de moeder van Maria en dus ook de oma van Jezus.

Ik voeg me bij het gezelschap en word bevestigd

in het allereerste vermoeden dat de bouwconstructie Franse invloeden laat zien. Er zijn aanwijzingen dat na de bouw in de 13e eeuw de bakstenen wanden de zwaarte van de gewelven niet konden dragen. Vermoedelijk heeft een Franse architect geadviseerd binnen de kerk nieuwe gewelven en pijlers aan te brengen om zo het hele bouwwerk te verstevigen.

Nadat het viertal de kerk heeft verlaten praat ik nog even na met de vriendelijke gids. Hij wijst me nog op een paar details en trekt in de torenruimte nog een paar deuren open, zoals de smalle trapopgang naar de klokkentoren. En zo slenteren we langzaam de kerk uit en nemen hartelijk afscheid.

Ik loop nog een rondje om de kerk om de sfeer nog even vast te houden. Tussen de bomen door zie ik de lama's statig voorbij paraderen en voelt het alsof ik mij in een surrealistisch schilderij van Carel Willink bevind en voel me er thuis.

Herman Slurink

Zwartsluis – Hantumhuizen, 16-10-2021

Van de excursiecommissie

Foto Piet Wouda

GEDULD VERSTOMT NIET ONZE HOOP.

Wij hopen dat de bootexcursie op zaterdag 25 juni 2022 alsnog kan doorgaan. Het programma van die dag is inhoudelijk hetzelfde als wat eerder is gemeld.

Het tijdschema is iets aangepast om na het bezoek aan de kerk van het fraaie dorp Langweer wat meer tijd te hebben voor de beide kerken in Woudsend en gelegenheid te bieden voor een wandeling door dit interessante dorp.

Ook moest wat meer tijd worden uitgetrokken voor de terugreis van Woudsend naar Sneek om uiterlijk 18.00 uur weer aan de kade te liggen. Daarom moeten we ook wat eerder starten met de boottocht dan aanvankelijk was gepland.

HET PROGRAMMA

10.00 uur Vertrek uit Sneek met de Toerist VI van Rondvaartbedrijf M. van der Werf vanaf de Jousterkade (de afvaart is inclusief het zogenaamde 'Sneker kwartiertje' uiterlijk 10.15 uur!)

- onderweg naar Langweer koffie/thee met oranjekoek 12.00 – 13.15 uur Verblijf in Langweer
- onderweg naar Woudsend captainslunch 14.30 – 16.15 uur Verblijf in Woudsend
- onderweg naar Sneek hapje en drankje 18.00 uur aankomst in Sneek

DE KERKEN:

In Langweer brengen we een bezoek aan de uit 1777 daterende dorpskerk met een bezienswaardig interieur (preekstoel uit 1684 met rijk gesneden voorstellingen, herenbank uit de bouwtijd en orgel gebouwd in 1784 door Lambertus van Dam).

Het dorp Woudsend heeft een interessant historisch centrum met veel monumentale panden. We brengen een bezoek aan de protestantse kerk De Karmel en de rooms-katholieke Sint Michaëlkerk.

De Karmel is als hervormde kerk gebouwd in 1837 in waterstaatsstijl. Het interieur van de kerk is nadien meermalen aangepast en gerestaureerd. Voor het laatste gebeurde dat in 2007 – 2008. Daarbij is het interieur ingrijpend gewijzigd en vernieuwd met een eigentijdse inrichting. De kerk werd in 2009 uitgeroepen tot 'de mooiste kerk van Friesland'.

De Sint Michaëlkerk is gebouwd in 1792 als schuilkerk.

Het is de oudste rooms-katholieke kerk van het bisdom Groningen-Leeuwarden. De toren dateert uit 1933 toen het gebouw de status van schuilkerk al geruime tijd achter zich had kunnen laten. Het knusse interieur is zeer bijzonder door de beelden, glas-in-loodramen, schilderijen en het meubilair. Het orgel, gebouwd door Albertus van Gruisen, dateert uit 1811.

Woudsend heeft nog een schuilkerk gehad, de voormalige doopsgezinde kerk. Het nog bestaande gebouw uit 1858 is niet meer in gebruik als kerk. Het heeft in 1969 een nieuwe bestemming gekregen als 'Kerkrestaurant 't Ponkje'. Het interieur ademt nog de unieke sfeer van een kerkzaaltje.

De voormalige gereformeerde kerk, gebouwd in 1912-1913 in neoromaanse stijl, is sinds 1997 buiten gebruik. Het interessante beeldbepalende gebouw is fraai verbouwd tot een particuliere woning.

Het is de moeite waard een wandeling te maken door het gezellige centrum van Woudsend met zijn vele historische panden, smalle straatjes en steegjes.

Er wordt op de boot een brochure verstrekt met informatie over de te bezoeken dorpen en kerken.

Adressen van de kerken

Langweer, Dorpskerk, Oasingaleane 13 Woudsend, De Karmel, Ald Tsjerkhof 2 Woudsend. St. Michaëlkerk, Merkstrjitte 11

PRAKTISCHE INFORMATIE

Vervoer

Gratis parkeren is mogelijk op het parkeerdek op het Normandiaplein (200 m lopen naar de Jousterkade)

Vervoer van het station in Sneek naar de Jousterkade en weer terug.

De zaterdagdienstregeling van Arriva, die zowel het trein- als het busvervoer verzorgt, is als volgt:

trein

Vertrek Leeuwarden 9.23 uur > Aankomst Sneek 9.42 uur

bus

Vertrek Sneek/busstation 9.46 uur > Aankomst Sneek halte Oppenhuizerweg 9.52 uur (200 m lopen naar de Jousterkade)

MARIE-ANNE DE HARDER

‘Met één wreeden slag weggevaagd’

De verdwenen kerken van Schiermonnikoog

< De oude kerk, getekend door Stellingwerff. Coll. Kerken in beeld

“In het begin van de zeventiende eeuw was er eene kerk met eenen steenen toren, hebbende eene met pannen gedekte kap. Deze kerk heeft bestaan tot het jaar 1715, wanneer zij, wegens het overstuiven der duinen, moest afgebroken worden.”

Bovenstaande tekst stond in de *Leeuwarder Courant* van 3 oktober 1847 en vertelt ons een stukje van de geschiedenis van de verdwenen kerken op Schiermonnikoog. Niet helemaal volledig overigens, want de kerk waarover hier geschreven wordt, werd waarschijnlijk al gebouwd in het begin van de vijftiende eeuw.

Wanneer we het over ‘verdwenen kerken’ hebben, is deze meervoudsvorm met name van toepassing op het eiland Schiermonnikoog. De huidige kerk, de ‘Got Tjark’ zoals de eilanders de kerk noemen, werd gebouwd in 1866, maar vóór die tijd waren er al drie kerken geweest die alle drie zijn verdwenen. Voor het begin van de geschiedenis van deze verdwenen kerken gaan we terug naar de Middeleeuwen.

In 1165 werd in Rinsumageest het klooster Klaarkamp – Clarus Campus is de Latijnse naam voor een schitterend, helder veld – gesticht door een groep Cisterciënzer monniken. Ze legden niet alleen de nadruk op godsdienstige rituelen als gebed en meditatie, maar vonden lichamelijke arbeid net zo belangrijk voor hun zielenheil. Dat werk bestond voornamelijk uit landontginning. De monniken konden het niet alleen af en besteedden veel werk uit aan lekenbroeders. Om het onderscheid duidelijk te maken tussen monniken en lekenbroeders droegen de laatsten grijze pijen: schiere monniken. Er werden dochterkloosters gesticht en zogenoemde uithoven, kloosterboerderijen van waaruit de monniken werkten. Schiermonnikoog was zo’n uithof. Het eiland was waarschijnlijk in 1323 in bezit gekomen van de monniken. Zij bouwden aan de uiterste westkant

van het eiland een kapel die in 1465 werd verheven tot parochiekerk, toen de bisschop van Utrecht aan Schiermonnikoog de status van zelfstandige parochie schonk.

In 1580 bepaalden de Staten van Friesland dat alleen de Gereformeerde (Hervormde) godsdienst was toegestaan. Alle kerkelijke goederen moesten worden overgedragen aan de Staten van Friesland. Met de opbrengsten daarvan konden zo nodig de salarissen van predikanten worden betaald. Dat zou ook voor Schiermonnikoog noodzakelijk blijken. De Staten van Friesland waren bang dat de Spanjaarden het klooster Klaarkamp zouden gebruiken als uitvalsbasis voor aanvallen in Noord-Nederland. Op 31 maart 1580 besloten ze daarom dat het klooster zo snel mogelijk moest worden opgeheven. De monniken werden met pensioen gestuurd en de gebouwen werden steen voor steen afgebroken, ‘...alles door een stormwind van kerkelijke revolutie met één wreeden slag weggevaagd; men kent noch vindt haar standplaats zelfs niet meer!’¹

BEQUAME, EERLICHE GEREFORMEERDE PREDICANTEN

De parochiekerk op Schiermonnikoog werd overgenomen door de protestanten. Vanaf het jaar 1580 moest iedere gemeente op zoek naar ‘bequame, eerlicke Gereformeerde Predicanten...’ Kerkelijk Schiermonnikoog werd tot 1617 gecombineerd met Nes en Wierum, waarna het eiland een kerkelijke band aanging met Paesens. Dat betekende dat er niet iedere zondag dienst gehouden kon worden, omdat de predikant aan de vaste wal woonde.

In 1632 onderging de kerk een kleine restauratie en werden er zes nieuwe ramen geplaatst. Enkele jaren later werd het eiland door de Staten van Friesland verkocht aan de familie Bauckes Hauckema die vanaf dat moment verantwoordelijk was voor de kosten van de geestelijke verzorging op het eiland. Al snel verkocht deze familie het eiland aan de adellijke familie Stachouwer, die

De verplaatste, nieuwe kerk, getekend door Stellingwerff. De kerk stond van 1717-1760 op het eiland. Coll. Kerken in beeld

vele rechten verkreeg. Zo ontstond de Heerlijkheid Schiermonnikoog.

In 1650 kreeg Schiermonnikoog voor het eerst een eigen predikant, dominee H. Huisinge die er tot 1657 bleef. Hij werd opgevolgd door dominee C. Vetter die er bijna dertig jaar zou blijven. Deze Vetter had toen al oog voor de gevaren van de zee, die niet alleen de huizen maar ook de kerk bedreigde. Bij stormweer of hoge vloed kwam het zeewater regelmatig de kerk binnen. Hij wendde zich tot de familie Stachouwer met het verzoek of zij geld beschikbaar wilde stellen voor de bouw van een nieuwe kerk. Het antwoord luidde dat de dominee beter door middel van gebed het gevaar kon trachten te bezweren. Die gebeden hadden niet het gewenste resultaat, want in 1713 deed dominee L. Dublinga opnieuw een beroep op de familie Stachouwer omdat 'de kerk (...) in die staat is, dat zij op het aldernoodsaeckelijxste moet verset en een nieuw op een andere en beter gelegener plaats moet herbouwt worden'.²

In 1717 werd de kerk, na een geldinzameling op het eiland, afgebroken en verder oostwaarts verplaatst naar de buurtschap De Dampen. De kosten bedroegen 575 gulden. Maar ook deze tweede kerk zou niet lang blijven bestaan. Het jaar 1760 was opnieuw een rampjaar. Rond de kerstdagen was er sprake van een enorme vloedstroom en vele huizen en de kerk raakten onder water. Een paar dagen tevoren had men de preekstoel en de banken al uit de kerk gehaald. In 1762 vroeg Stachouwer of de inwoners bereid waren opnieuw een bijdrage te leveren voor een nieuw te bouwen kerk maar hij kreeg nul op het rekest. Enkele maanden later schrijft hij: 'Om dan van onse kant so veel ter bevordering van vrede en eendragt te contribueeren als moogelijk is (...) sijn wij geresolveert geworden voor dese keer alleen op onse eigene kosten een kerk op dese Heerlijkheit vrijwilligh en uit liefde tot de vrede en Gods dienst te doen verveerdigen'.³

DE KERK VAN DE STACHOUWERS

Op 17 december 1762 werd de kerk, de derde, in gebruik genomen. Deze nieuwe kerk in Oosterburen – het tegenwoordige dorp – moest liggen "in het midden van

Het interieur van de 'Stachouwer'-kerk op een schilderij van een onbekende kunstenaar. De hoge herenbank is opvallend aanwezig. Foto J. Holwerda

het dorp even ver van oost als van west'. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg schreef over de kerk: 'een rechthoekige plattegrond, die door twee rijen van drie (of misschien vier) zuilen in drie beuken werd verdeeld. Over de middenbeuk werd een zgn. tongewelf geslagen, de zijbeuken schijnen vlak gedekt te zijn geweest; zij zullen ook niet zeer breed geweest zijn, zodat het gebouw door één zadeldak gedekt kon worden. De indeling was dus op esthetische gronden aangebracht'.⁴

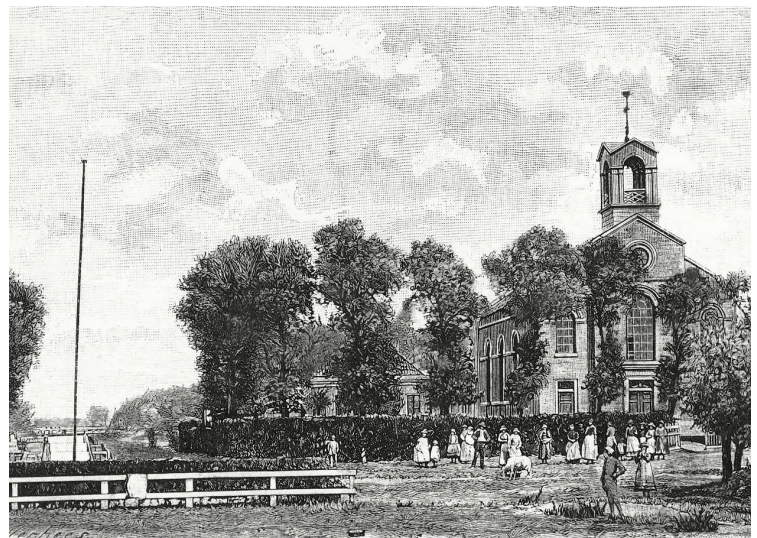
Op een schilderij van het interieur van de kerk is te zien hoe de familie Stachouwer zichzelf 'beloond' had met een hoge overhuifde herenbank van waaruit men neerkeek op de preekstoel. Volgens Mellema 'een typisch verschijnsel van een ondemocratische tijd, waarin scherp naar klasse en stand werd onderscheiden'.⁵ Onder deze bank was een grafkelder van de Stachouwers. In de kerk kwam een 'fraaije koperden kroonluchter' te hangen. De preekstoel was van eikenhout, versierd met houtsnijwerk waarop de vier evangelisten te zien waren. Verder was de kerk versierd met enkele wapenborden van de Stachouwers. De kerk was ruim zeven meter breed en achttien meter lang. Midden op het dak van de kerk werd een zeskantig torentje gezet met een luidklok. Enkele tinnen offerbussen waren gered uit de eerdere kerken en ook het avondmaalstel was bewaard gebleven: een zilveren beker met ornament van ranken en schelpen en een broodschaal met voorstellingen van de vier jaargetijden.

Omdat Stachouwer toch wel wat geld van de bewoners wilde hebben, besloot hij de zitplaatsen in de kerk te verhuren maar dat viel niet goed bij de eilanders. Zij dreigden de zaak aanhangig te maken bij de Staten van Friesland. De familie Stachouwer gaf uiteindelijk toe, nadat ze de kosten voor de bouw van de kerk door het plaatsverhuren inmiddels had terugverdiend.

In 1828 kwam H. Hundlingius als kandidaat op het eiland. Hij zou er tot na zijn emeritaat in 1885 (!) als predikant blijven ondanks het feit dat hij vaak 's zondags moest preken in een kerk waarvan het dak lek was, waardoor al het houtwerk was verrot. Als het regende stonden de kerkgangers op om elders een plaats te zoeken of ze zetten een paraplu op. Volgens Hundlingius was de

De 'Stachouwer-kerk' op een tekening uit 1830. Coll. Kerken in beeld

De Got Tjark uit 1866 op een gravure uit het eind van de negentiende eeuw. Coll. Kerken in beeld

kerk 'een bouwval, een godshuis onwaardig'. Dat had alles te maken met de constructie van het houten torentje. Bij het luiden van de klok zwiepte het torentje mee en mede daardoor waren de lekkages ontstaan. In 1843 werd de toren voor een minimaal bedrag gerestaureerd maar het probleem werd niet opgelost.⁶

DE GOT TJARK

Gunstig voor de plannen van Hundlingius was het feit dat in 1858 het eiland een nieuwe eigenaar had gekregen, de jurist Mr. J.E. Banck. Meer dan Stachouwer bekommerde Banck zich om het welzijn op het eiland. Hij steunde de acties van Hundlingius om geld in te zamelen voor een nieuwe kerk en leverde zelf een grote bijdrage. Het

ontwerp van de nieuwe kerk, een zaalkerk, was van Rijkswaterstaat. Op 9 december 1866 werd de kerk ingewijd. Hundlingius preekte over een tekst uit het Bijbelboek Haggai: 'De Heerlijkheid des Laatste huis zal groter worden dan des Eersten, spreekt de Heer der Heerscharen en in deze plaats zal IK vrede geven...' Eilandeneigenaar Banck schreef voor deze gelegenheid een gedicht waarin hij de kerk vergeleek met een vuurtoren:

Stormen woeden op de vloed
Van den levensoceaan
Daarom stichtten Wij de lichten
Die ons hoeden voor vergaan.
Als een haven voor de braven
Bouwden wij dit vredeshuis;
Stroomt er henen, wie daar weenen
Wie den druk torscht van het kruis.⁷

Voorgevel van de 'Got Tjark'. Foto J. Holwerda

Exterieur. Foto Theo Hop

Interieur. Foto Theo Hop

Interieur. Foto Theo Hop

De Gereformeerde kerk uit 1907. Coll. J. Holwerda

Er waren wel wat problemen geweest bij de inrichting van het gebouw. De oude banken konden weer worden teruggeplaatst, maar de fraaie preekstoel uit de vorige kerk was te breed om door de deur te kunnen en de prachtige kroonluchter was verdwenen. Een nieuwe preekstoel kwam op de plaats van de overkapte herenbank te staan; de 'hoge heren' kregen een eigen bank tussen de andere banken. Hoezeer de familie Banck meeleefde met het wel en wee van de bevolking van Schiermonnikoog bleek wel uit het feit dat in 1877 de moeder van de eilandeigenaar een harmonium aan de kerk schonk. Pas in 1927 zou de kerk een 'echt' orgel krijgen, afkomstig uit de gereformeerde kerk van Culemborg.

Tenslotte: Als om het om verdwenen kerken gaat moet hier nog de gereformeerde kerk genoemd worden. Het jaar 1896 was ook voor Schiermonnikoog het jaar van de Doleantie. In 1895 was L. Bähler predikant geworden op het eiland en zijn vrijzinnige prediking was voor meerdere eilandbewoners reden om de hervormde kerk te verlaten, daartoe gestimuleerd door de landelijke gebeurtenissen. Vanaf dat moment werden er kerkdiensten georganiseerd 'in woonhuizen van gelijkgezinden'. Maar de gereformeerden wilden natuurlijk een eigen kerkgebouw. Dat kwam er in 1907 maar al in 1962 werd de kerk afgebroken en in datzelfde jaar werd het nieuwe onderkomen in gebruik genomen. Er konden vier keer zoveel mensen in als in de oude kerk. In 1990 ontstond de Hervormd-Gereformeerde Kerkgemeenschap die zou uitlopen op een fusie tussen beide kerken in het voorjaar van 2005.

Wat een weelde! Ineens waren er op Schiermonnikoog twee kerken voor één kerkgemeenschap. Tellen we daarbij de rooms-katholieke kerk die in 1915 werd gebouwd, dan kunnen we concluderen dat Schiermonnikoog zich wonderwel hersteld heeft van het verlies van drie kerken

Met dank aan J. Holwerda.

Marie-Anne de Harder promoveerde in 2011 in Groningen op het proefschrift Albertinus van der Heide (1872-1953). Rode dominee tussen pastoraat en parlement. Ze is werkzaam als zelfstandig historicus met een bijzondere belangstelling voor de Friese kerkgeschiedenis. Ze is redactielid van Alde Fryske Tsjerken.

Noten

- 1 A. van der Stoep, *In het voetspoor van monniken. Het kerkelijk reilen en zeilen op Schiermonnikoog door de eeuwen heen*. (Schiermonnikoog 2011) 24
- 2 H.D. Teensma, *Historie van Schiermonnikoog. Feiten & Fictie*. (Schiermonnikoog 2018) 43
- 3 Ibidem, 87
- 4 L. Mellema, *Het eiland Schiermonnikoog (in het verloopend tij der Historie)*. (Drachten 1964) 106
- 5 L. Mellema, *Schiermonnikoog lytje pole*. (Haren 1973) 111
- 6 Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente Schiermonnikoog. Inv. nr. 58
- 7 Geciteerd in: *In het voetspoor van de monniken*, 67

SIBLE DE BLAAUW

Het lot van katholieke kerkgebouwen in tijden van emancipatie en vernieuwing

Kerk H. Maria Tenhemelopneming, Wytgaard, gebouwd 1871 [links], gesloopt 1966. Foto LC [rechts]

In december 1965 verlaat een weemoedige processie onder het zingen van *O hoofd vol bloed en wonden* voor het laatst de nog geen honderd jaar oude kerk van Maria Tenhemelopneming in Wytgaard. Bijna een jaar later maakt een paar kilo springstof een einde aan de hoge toren van Pierre Cuypers' imposante kruiskerk. Het kerkbestuur notuleert: "Het was een zeer triest moment toen de mooie toren in een rookwolk en puinhoop veranderde, maar in de oude toestand was de kerk niet meer te handhaven".¹

Katholieke kerken in Fryslân zijn relatief jong. Pas na de gelijkstelling van de godsdienstige gezindten in de Bataafse grondwet van 1798 stond het de 'roomschgezinden' weer vrij om publieke kerkgebouwen te stichten. Omdat de katholieken ook in de nieuwe situatie een relatief kleine minderheid van de bevolking vormden, liep de kerkbouw aanvankelijk niet hard van stapel. Toch zijn er na 1800 in alle ruim dertig Friese parochies kerken gebouwd en zijn er intussen ook weer ettelijke verdwenen.²

Grofweg zijn er in Fryslân vier "generaties" van post-middeleeuwse katholieke kerkgebouwen te onderscheiden. De periode van 1800 tot 1845 kenmerkt zich door schuilkerken die tot zichtbare kerken werden omgebouwd, en door een aantal nieuwe, als kerk herkenbare godshuizen. De twee decennia tussen 1845 en 1868 laten een intensivering van de kerkbouwactiviteit zien, met meer ambitieus opgezetten kerken in diverse historische stijlen. Achteraf gezien ging het om een overgangsfase, want vanaf 1868 verrezen eveneens prominente kerk-

gebouwen, maar nu alle in de doordachte neogotische stijl van de architecten Cuypers en Tepe en hun volgelingen. Ook in de periode tussen 1920 en 1965 kregen de kerken vaak monumentale allure, met een vrijere toepassing van bouwstijlen variërend tussen traditionalistisch en modernistisch.

In Fryslân zijn tot nu toe geen katholieke kerken uit de laatste periode verdwenen, maar wel uit de voorafgaande 120 jaar: tenminste negen uit de eerste periode, negen uit de tweede, en twee uit de derde. Alle "verdwijningen" waren vooropgezet, dat wil zeggen dat ze teweeg gebracht zijn door sluiting en sloop. Daarom komt in deze bijdrage ook de vraag aan de orde welke motieven een rol speelden bij het afscheid van een kerk.

HET EINDE VAN DE SCHUILKERKEN

Alle niet als kerk gebouwde katholieke cultusruimten uit de tijd vóór de gelijkstelling zijn in de loop van de negentiende, en soms nog in de twintigste eeuw geruisloos verdwenen om plaats te maken voor 'echte' kerken. Het oudste deel van de St. Michaëlkerk in Woudsend uit 1792 behoort al tot de laatste categorie en is vandaag het enige bewaarde katholieke kerkgebouw dat nog uit de achttiende eeuw dateert. Als er al discussie was over de afstoting of afbraak van een gebouw, dan ging het om de hoge kosten van de nieuwbouw, niet over het behoud van wat eventueel mooi en dierbaar was. Talrijk zijn de klachten over de armetierigheid van de erfenis uit het schuilkerkenverleden, zoals van de pastoor van Makkum in 1858: 'De kerk, of liever het kerkhuis dezer gemeente [...] is een gebouw, zichtbaar uit den tijd der verdrukking,

Heilige Geestkerk Heerenveen (1841-1980)

St.-Odulphuskerk Bakhuizen (1857-1919)

St.-Franciscuskerk Franeker (1862-1961)

voor het zoekend oog nog verborgen, van buiten een pakhuis, van binnen ingerigt om in een klein bestek betrekkelijk veel menschen te bergen'.³ De schuurkerk in Oldeholtgade werd in 1861 meteen na de plechtige laatste mis in drie dagen gesloopt om het hout te kunnen gebruiken voor de nieuw te bouwen kerk in Wolvega.⁴ In Wytgaard was men in diezelfde tijd vastbesloten de oude schuurkerk te vervangen door een waardig kerkgebouw 'vrij van alle onkerkelijke inrigting en bekrompenheid waarmede onze zalige voorvaders, onder den druk der ketterij zuchten[d], zich moesten behelpen'.⁵

Dat deze voormalige schuurkerken niet zelden over een rijke inventaris aan schilderijen, beelden en zilverwerk beschikten, was geen reden ze in stand te houden. De kostbare roerende voorwerpen konden verhuizen naar het nieuwe kerkgebouw, maar van de barokke meubels is veel verloren gegaan, omdat ze zouden misstaan in de stijl van de nieuwe kerk. Zo kon nog in 1926, na de sloop van het verbouwde schuurkerkje van Easterwierrum, de schitterende achttiende-eeuwse preekstoel uit die kerk in de kunstmarkt verdwijnen.

DE VERLOREN EERSTE GENERATIE

De St.-Bonifatiuskerk aan de Vleeschmarkt (Nieuwestad Nz) in Leeuwarden was in 1805 de eerste openbare katholieke kerk in Fryslân sinds de Reformatie. De kerken die in andere steden en dorpen volgden, waren eveneens min of meer classicistisch van bouwstijl, barok van inrichting en werden ook voorzien van een torentje met luidklok. Ze werden gebouwd met rijkssubsidie onder toezicht van Rijkswaterstaat. Voor de diasporakatholieken in Fryslân moeten deze gebouwen een grote symbolische betekenis hebben gehad. De statige zuilen, de hoge rondboogramen en vooral de grotere schaal maakten het zichtbare verschil met de bedehuizen uit de "tijd der verdrukking".

Alleen de Maria Geboortekerk in Dronrijp (1839) is tot op heden grotendeels bewaard gebleven. Dat betekent dat verscheidene parochies al relatief snel afscheid

genomen hebben van hun eerste kerk, of van hun tot echte kerk vergrote voormalige schuurkerk, meestal om plaats te maken voor een neogotische opvolger. Dit gebeurde in Bakhuizen, Franeker, Harlingen, Joure, Leeuwarden, Sint Nicolaasga, Sloten, Sneek en Steggerda, soms al binnen dertig jaar. De classicistische Heilige Geestkerk in Heerenveen (1841), evenals de kerken van Joure, Sint-Nicolaasga en Dronrijp ontworpen door waterstaatsopzichter A. van der Moer, werd pas in 1933 buiten gebruik gesteld. Toen was de nieuwe kerk op een andere plaats gereed. Nadat de oude kerk en pastorie nog dienden als onderdak van verenigingen en oorlogsevacees, ging het eigendom over aan de gemeente, tot in 1980 de slopershamer toesloeg, die in die periode in Heerenveen ook andere monumentale gebouwen trof.

In de meeste gevallen is een groeiend aantal kerkangers in de tweede helft van de negentiende eeuw de directe reden geweest voor de afstoting van deze kerken. Toch is duidelijk dat de 'waterstaatskerken' ook niet meer voldeden aan de esthetische idealen van de katholieke emancipatie na de heroprichting van de bisdommen in 1853. Liever werd er teruggegrepen op de middeleeuwse kerkarchitectuur, die als specifiek katholiek werd gezien en bovendien de sacraliteit van het kerkgebouw het beste tot uitdrukking kon brengen. Ook als restauratie en uitbreiding van de oudere kerken mogelijk geweest zou zijn, bleek de drang tot nieuwbouw het sterkst, zelfs wanneer die de parochiële financiën ernstig onder druk zette. In Joure moest de pastoor in 1866 flink opboksen tegen de kerkmeesters, die het oplappen van de nog maar dertig jaar oude, maar door houtrot geteisterde kerk voorstonden. De pastoor wilde een grotere 'goede romaansche kerk' en beklagde zich bij de aartsbisschop over zijn bestuurders, die naar zijn smaak 'weinig ijver en liefde voor de goede zaak' aan de dag legden.⁶

KAALSLAG IN DE TWEEDE GENERATIE

Ook de tweede generatie katholieke kerken is inmiddels grotendeels verdwenen. Het gaat om gebouwen uit

St.-Franciscuskerk Wolvega (1913-1938)

St.-Dominicuskerk Leeuwarden (1850-1938): plechtige mis in augustus 1924. Foto J. Dwinger, coll. HCL

de korte periode 1845-1868. In deze overgangsfase naar de neogotiek kreeg de kerkarchitectuur meer specifiek ‘kerkelijke’ – dat wil zeggen: katholieke – trekken en werd geëxperimenteerd met de gotische bouwtrant, zij het grotendeels nog uitgevoerd in stuc. Van de in deze jaren gebouwde kerken zijn er negen in de twintigste eeuw gesloopt en staat alleen de St.-Martinuskerk van Wergea nog fier overeind.

De kortste omlooptijd hadden Bakhuizen en Wolvega. In beide gevallen ging het om typische werken uit de overgangsfase, respectievelijk van architect Th. Molkenboer in Bakhuizen (1857) en van H.J. Wennekers in Wolvega (1861), de eerste nog met een barok interieur, de tweede in gotische trant. Ze maakten plaats voor laat-neogotische opvolgers in 1913. In Bolsward vielen de twee parochiekerken die dicht bij elkaar aan de Grote Dijkker stonden, ten offer aan de fusie van beide parochies en de bouw van een grote nieuwe St.-Franciscuskerk met 1100 zitplaatsen in 1934. De oude St.-Franciscuskerk (1846) en de St.-Martinuskerk (1848) waren beide gotische ontwerpen van Molkenboer. Hun spitse torentjes konden niet verhelpen dat ze nogal bescheiden afstaken tegen de oude Martini, maar van binnen verraste het luchtige interieur van een driebeukige hallenkerk in “stucadoorsgotiek”. Nog in 1924 sprak de pastoor van de Franciscus over zijn kerk als ‘best en solied’ en zelfs als ‘voor dien tijd bijna een kunstwerk te noemen’.⁷ De St.-Dominicuskerk in de binnenstad van Leeuwarden was eveneens een hallenkerk van Molkenboer (1850), in dit geval met galerijen om zoveel mogelijk parochianen te kunnen herbergen. In 1881 werd deze kerk aan de Speelmanstraat nog eens flink uitgebreid in dezelfde stijl, die door architectuurhistoricus Ed Taverne is getypeerd als ‘vrij dubieus’ en een ‘aarzelande gotisering van het classicistisch schuilkerkentype’.⁸ Nadat de nieuwe Dominicus buiten de stadsgracht in 1937 was voltooid, leidde het oude gebouw na afbraak van de toren nog enige tijd een kwijnend bestaan als werkplaats, voordat de restanten rond 1980 weken voor sociale woningbouw.

In Makkum bleek de kerk uit 1859 bijna tachtig jaar later bouwvallig te zijn en koos men voor nieuwbouw. Daarmee ging een opmerkelijk gebouw in eclectische stijl naar ontwerp van de Groninger architect J.F. Scheepers, verloren. In Joure maakte de neoromaanse St.-Mattheuskerk (1866) in 1952 plaats voor een ruimere traditionalistische basiliek, met behoud van de toren van Wennekers. Deze is vandaag nog een van de weinige neoromaanse monumenten in Fryslân.

De jongste afbraken vonden plaats in de roerige jaren zestig, waarin autoriteit niet meer vanzelfsprekend was en de secularisering inzette. Zowel in Franeker als in Jirnsum viel de keuze van de besturen op sloop van de vroeg-neogotische kerk en vervanging door een eigentijds gebouw, dat ook beter zou voldoen aan de nieuwe opvattingen over kerkgemeenschap en liturgie. In beide gevallen was er weerstand vanuit de parochie, maar van vakmatige waardering voor de negentiende-eeuwse architectuur was nog geen sprake. In Franeker ging de pas gerestaureerde St.-Franciscuskerk, een driebeukige kruisbasiliek van de Limburgse architect Carl Weber, in 1961 tegen de vlakte. In Jirnsum trof de veel kleinere St.-Marcuskerk met een pronte spitse toren vier jaar later hetzelfde lot. Steeds was de matige bouwkundige staat van het gebouw, vaak geweten aan constructiefouten, het directe argument voor sloop. Ironisch genoeg kostte het de slopers heel wat extra doses dynamiet om de toren van Franeker naar beneden te krijgen.

NEOGOTIEK HOUDT STAND

De hoog-neogotische kerken van de gerenommeerde architecten Pierre Cuypers en Alfred Tepe en hun geestverwanten in Fryslân hebben de eerste honderd tot honderdvijftig jaar van hun bestaan goed overleefd, terwijl elders in Nederland belangrijke monumenten uit deze bloeiperiode van de katholieke kerkbouw zijn verdwenen. In Fryslân overkwam dit alleen de kerken van Wolvega en Wytgaard. Het korthedsrecord qua levensduur ligt in Wolvega, waar de als centraalbouw

St.-Marcuskerk Irnsum (1864-1965). Coll. Tresoor

opgezette laat-neogotische kerk van Wolter te Riele in 1913 de kerk van Wennekers verving, maar zelf binnen 25 jaar al te klein werd geacht. Alleen de toren van de gesloopte kerk werd opgenomen in de nieuwbouw van 1938, zoals later in Joure zou gebeuren.

De afbraak van de kerk van Maria Tenhemelopneming in Wytgaard (1871) volgde op de omstreden sloop in Franeker en het nabije Jirnsum. Ook nu gaf de bouwinspectie van het nieuwe bisdom Groningen het onverbloemde advies: nieuwbouw. Voor het eerst kon de nieuwe kerk kleiner zijn dan de oude. Bovendien kon ze in een nieuw woonwijkje gebouwd worden, omdat 'de kerk naar de mensen moet komen'.⁹ Toen de kerk in 1966 onder de slopershamer viel, hadden veel bewoners niettemin het gevoel dat de beslissing over hun hoofden heen was genomen en het dorp een onherstelbaar verlies had geleden.

De afbraakwerkzaamheden verliepen vaak grof en zonder respect voor de spirituele en kunsthistorische kwaliteiten van het monument. Ooit door particuliere schenkers duur betaalde gebrandschilderde glazen werden simpelweg mee-gesloopt, en de inventarisstukken werden vernietigd of voor een habbekrats aan een antiquair verkocht. Juist deze respectloze benadering wakkerde de tegenstemmen aan.

In andere parochies had een vergelijkbare afweging daarom een tegengesteld resultaat. In Sint-Nicolaasga rekende het bisdom in 1966 voor dat nieuwbouw goedkoper zou zijn dan restauratie van de monumentale neogotische kerk. Toch kozen de parochianen in overgrote meerderheid voor behoud, ook al probeerde het bisdom hun "gevoelsargumenten" met "cijfermateriaal" te ontcrachten.¹⁰ Plaatsing op de rijksmonumentenlijst in 1970 en subsidies van de overheid gaven de doorslag in een kenterend getij, zodat de St.-Nicolaaskerk vandaag nog stralend in het open landschap van de Zuidwesthoek oprijst.

VERDWIJNENDE KERKEN

Sinds Wytgaard zijn er in Fryslân geen katholieke kerken meer gesloopt. Geleidelijk groeide de waardering voor de kerkbouw van de laatste twee eeuwen en vanaf 1970 kregen vele neogotische kerken erkenning als rijksmonument. Tegelijk begon de inventarisatie en registratie van het kerkelijk kunstbezit, zodat er veel meer zicht is gekomen op de kwaliteiten van de kerk-inrichting. Wel zijn er intussen diverse kerken voor de eredienst gesloten en vrijgegeven voor een andere bestemming, waaronder de St.-Johannes de Doperkerk in Leeuwarden-Huizum en de St.-Wirokerk in Easterwierrum. Dit proces zal de komende jaren voortduren. Hoe verheugend het ook is dat er minder kerkgebouwen verloren gaan, hun herbestemming betekent doorgaans dat de inrichting wordt ontmanteld en dat de liturgie verstomt. Kerken verliezen daardoor veel van hun originele betekenis en samenhang. Dit betekenisverlies zal de 'verdwijningen' van de nabije toekomst kenmerken.

Sible de Blaauw was hoogleraar in de Vroegchristelijke kunst en architectuur aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en is redactielid van Alde Fryske Tsjerken.

Noten

- 1 H. Nota, *350 jaar parochie Wytgaard*, 1981, 55-56.
- 2 S. de Blaauw, 'Het huis van de Heer' in: *Katholiek leven in Noord-Nederland 1956-2006: Vijftig jaar bisdom Groningen*, Tj. T. de Jong et al. eds. Hilversum 2006, 301-403.
- 3 H. Oldenhof, *Skil fan it tsjerkepaad*, Makkum 1980, 35.
- 4 *Maar de toren ging niet verloren: De historie van de St. Franciscus-parochie Wolvega*, Wolvega 1990, 81-82.
- 5 Nota 1981, 42.
- 6 L. Damsma, *Matteüs: Westermar de Jouwer*, Joure 1993, 69-70.
- 7 R. Burgers, *De statie der Minderbroeders te Bolsward*, Groningen 1924, 55.
- 8 E.R.M. Taverne, 'Het exterieur' in: *De kerk van de H.H. Bonifacius en Gezellen te Leeuwarden*, Leeuwarden 1972, 8-19, 8.
- 9 Nota 1981, 55-56.
- 10 A. Feenstra, *Eurweest St. Nicolaaskerk te St. Nicolaasga*, 1987, 59-65.

Een adellijke misrekening: twee verdwenen kerken in Ald Beets

Exterieur van de Adelskerk omstreeks 1965. Foto Marie van Oostveen

Toen de doopsgezinde predikant J. Craandijk (1834-1914) tijdens zijn wandelingen door Nederland in 1874 ook Beetsterzwaag aandeed, was hij meer dan lyrisch over het hele gebied. Met trefzekere hand schetste hij de omgeving. Nij Beets noemde Craandijk het nieuwe dorp dat 'zich gevormd heeft uit de hutten en keeten der geharde poldergasten' en waar door 'den drukken arbeid kostbare brandstof wordt gewonnen'. Zou hij tijdens zijn wandeling nou echt helemaal niets meegekregen hebben van de erbarmelijk slechte werk- en leefomstandigheden van die 'poldergasten'?

Ook de adelstand liet Craandijk niet ongenoemd: 'De grond is in handen der groote eigenaars, en hun behooren ook bijna zonder uitzondering de huizen van het dorp. Geen stukje grond, geen huisje wordt verhuurd, dan aan personen, van wier goedheid men verzekerd is, of die tot de "heeren" in eenige betrekking staan. Dat houdt armoede buiten...'

Over het dorp Ald Beets schreef hij: 'Vóór ons verheft zich de torenspits van het kerkje te midden van een aantal verspreide huizen en landerijen. (...) Het kerkgebouw was een kapittelkerk¹, aan St. Geertruida gewijd'.²

HET EERSTE KERKJE

Het kerkje dat Craandijk hier noemt stond er sinds de twaalfde eeuw. In 1580 werd het een protestantse kerk. Omstreeks diezelfde tijd viel door blikseminslag de

De St. Geertruidakerk met klokkenstoel op een tekening van Stellingwerff uit 1723. Coll. Kerken in beeld

torens spits naar beneden, waarna de klokken geplaatst moesten worden in een klokkenstoel. Ongeveer vijftig jaar later had de kerk de spits weer terug. Het was dit kerkje dat gesloopt moest worden omdat de adel van Beetsterzwaag op die plaats een nieuwe kerk wilde bouwen.

De dorpen Nij Beets, Ald Beets, Beetsterzwaag en Olterterp vormden één kerkelijke gemeente met een zeer ingewikkelde geschiedenis en de nodige spanningen, die in de tweede helft van de negentiende eeuw leken te zullen escaleren. Het probleem zat vooral in het feit dat in deze gemeente de floreenplichtigen, voornamelijk de adellijke heren, té lang hun dominante rol konden spelen.

In 1874 verscheen er een boekje van de Friese predikant S.S. de Koe, getiteld *De Gevangenschap der Friesche Kerk* waarin hij onder meer betoogde dat 'ongeveer 300 gemeenten van onze kerk tot op dezen oogenblik gebonden zijn door en gevangen onder eene onkerkelijke, haar vreemde en niet zelden vijandige macht'.³

Wat bedoelde hij met een 'vijandige macht'? Zijn boekje was één grote aanklacht tegen het in zijn ogen verfoeilijke systeem van het floreenstelsel. Dit belastingstelsel,

De St. Geertruidkerk in 1888. Foto RCE

ingevoerd in 1504, was gebaseerd op een grondbelasting aan de landsheer, terwijl de hoogte van die belasting tevens bepaalde wie er stemrecht hadden in de kerk. Anders gezegd, de grootgrondbezitters hadden in de kerk de grootste macht: zij bepaalden welke dominee werd beroepen en zij beheerden de kerkelijke goederen. Terwijl beide rechten toch zouden moeten toebehoren aan een democratisch gekozen kerkenraad.

In 1852 had de Nederlandse Hervormde kerk weliswaar een nieuw reglement gekregen maar daarin werden de rechten van de floreenplichtigen voorlopig 'geëerbiedigd, tot zij door wet of overeenkomst zullen zijn opgeheven'.⁴ Er volgde in Fryslân een lange strijd om een einde te maken aan het floreenstelsel. Uiteindelijk zou in 1881 een arrest van de Hoge Raad een einde maken aan de macht van de floreenplichtigen.

Toetsen we de uitspraak van de Hoge Raad aan de situatie in Beetsterzwaag e.o. dan kunnen we stellen dat de macht van de floreenplichtigen na 1881 nog helemaal niet was uitgespeeld. Integendeel. Het leek wel of zij ongestoord hun gang konden gaan waar het kerkelijke aangelegenheden betrof. Het enige probleem was dat ze, althans godsdienstig, onderling verdeeld waren.

VRIJZINNIG OF ORTHODOX

In deze kerkelijke gemeente stond vanaf 1830 de predikant dr. C.H. van Herwerden. In 1869 ging hij met emeritaat en daarmee begonnen in de gemeente de problemen. De grote vraag was namelijk welke 'kleur' een nieuwe predikant moest hebben. Het was vooral de zeer orthodoxe barones Van Lynden die samen met de familie Lycklama à Nijeholt niet meer wenste te kerken bij vrijzinnige predikanten. Beide families wilden een orthodoxe dominee. De vrijzinnige baron Van Harinxma thoe Slooten kwam toen met het idee om een tweede predikantsplaats in het leven te roepen, want een orthodoxe predikant wilde hij zeker niet. En die kans was niet denkbeeldig, gezien de overmacht van de familie van Lynden als het op stemmen aan zou komen.

Ondertussen ging het beroepingswerk door en al in 1870 kwam de vrijzinnige dominee M. Wijt in Beetsterzwaag. De families Van Lynden en Lycklama à Nijeholt

Het interieur van de Adelskerk. Foto Kerk in beeld

kerkten vanaf dat moment in de 'Turkse Tent' in de overtuin van de Van Lyndens. Twee jaar later werd de orthodoxe dominee A. Bouma beroepen. Hij kreeg als standplaats Ald Beets, waar een nieuwe pastorie gebouwd zou worden. De onderlinge verhoudingen tussen beide predikanten waren goed, maar ze hadden het niet gemakkelijk onder de adellijke heren.

In 1885 waren ze allebei alweer weg: dominee Wijt had op de kansel een beroerte gekregen en was in 1884 met emeritaat gegaan; dominee Bouma werd zenuwziek en moest in 1885 zijn ambt neerleggen. Ze werden opgevolgd door respectievelijk de vrijzinnige J.A.T. Krol en de orthodoxe I. Sannes Spandaw.

De laatste was in meerdere opzichten de mindere. Zo kreeg hij weinig emolumenten: geen kwijschelding van personele belasting en geen kinder- school- en academiëgelden. Bij de vrijzinnige predikant in Beetsterzwaag berustten de doop- en lidmatenboeken van de hele gemeente. Er werd steeds gesproken over de eerste en de tweede predikant en daarmee werd een hiërarchisch onderscheid aangebracht.

NIEUWE KERK IN ALD BEETS

Al met al werd de sfeer er niet beter op en eind jaren tachtig besloten de rechtzinnige families een nieuwe kerk te bouwen in Ald Beets, 'mede bedoeld om een godsdienstig offensief te beginnen onder de oproerige veenarbeiders in deze streek'.⁵

Dit lijkt welhaast té naïef gedacht. En het vreemde was dat er, zoals eerder gezegd, al een kerk stond in Ald Beets. Maar de heren wilden een splinternieuw, opvallend kerkgebouw. Dus werd de Geertruidakerk afgebroken en op dezelfde plaats werd een nieuwe kerk gebouwd, die meer leek op een kathedraal dan op een Friese dorpskerk en als bijnaam de Adelskerk kreeg.

Het was een éénbeukige kerk in neorenaissance stijl. De architect Luitje de Goed had inspiratie opgedaan in het zuiden van het land. Er kwamen grote gebrandschilderde ramen met de wapens van de families Van Lynden en Lycklama à Nijeholt. Op 10 augustus 1890 werd de kerk in gebruik genomen, volgens sommigen de enige keer dat de kerk vol was. Dominee Spandaw leidde de

Beelden van de Aldelskerk voor en tijdens de sloop. Coll. Beets online

dienst en in zijn preek zei hij het jammer te vinden dat er geen 'eenvoudig gebouw ware gesticht te midden van de nieuwe bevolking van het nieuw ontstane Beets hier een kilometer of vijf vandaan en zulks ten gerieve van de nieuwgekomen bevolking (...) maar het heeft niet zo mogen wezen. De oude graven hebben hun invloed geoefend en de tegenwoordige belangen overschaduwd.'⁶

Met het noemen van de afstand van Nij Beets naar de kerk in Ald Beets sloeg Spandaw precies de spijker op de kop. De kerk stond zo excentrisch dat de arbeiders uit Nij Beets er niet kwamen. Maar uit Beetsterzwaag kwamen de mensen ook niet. In de winter was het te koud, want er stond geen kachel in de kerk, en in de zomer waren de meeste adellijke families buiten Beetsterzwaag.

Terecht dat er protesten klonken. Hadden die dui- zenden die de kerk had gekost niet beter kunnen worden

Het weghalen van de klokken. Coll. Beets online

bested? In 1906 werd er een één-klaviers orgel in de kerk geplaatst, gebouwd door de firma Maarschalkerweerd. Het was een geschenk van de familie Lycklama à Nijeholt. Alweer, een dure investering. En dat alleen voor die enkele keer dat er in de zomertijd eens in de drie weken dienst was in de Adelskerk.

Ook dominee Spandaw bleef niet lang in Ald Beets. In 1891 werd hij opgevolgd door de predikant G.A.

Het kerkterrein in 2021.
Foto Jan de Boer

van Bruggen. Het was een roerige tijd toen hij in de polder kwam. De vele werkstakingen hadden de bevolking gepolitiseerd en de afkeer van de kerk was groot. Van der Bruggen begreep dat er eerst een kerkje in Nij Beets zou moeten komen, wilde hij iets bereiken. Zonder er verder iemand in te kennen organiseerde hij een landelijke collecte en toen er voldoende geld was, werd de bouw van een kerkje, 'het houten himeltsje', gerealiseerd, mede gefaciliteerd door de families Van Lynden en Lycklama à Nijeholt.

Het kerkje in Nij Beets fungeerde niet alleen voor de eredienst, het was tevens een naai- en breischool, een bibliotheek, de jongelingsvereniging kwam er samen en de jongens kregen er les in houtsnijwerk. Op donderdagavond was er ook dienst en na afloop kregen de bezoekers erwtensoepp. Het kerkje werd in 1908 afgebroken en vervangen door een stenen kerk.

DE NADAGEN VAN DE ADELKERK

Hoe ging het verder met de Adelskerk? De laatste kerkdienst vond plaats in 1956 en een jaar later werd het orgel overgebracht naar de Zuiderkerk in Drachten. In 1958 werd de kerk buiten gebruik gesteld en gebeurde er een aantal jaren niets, totdat beeldend kunstenaar Jaap van der Meij (1923-1999) belangstelling kreeg voor het gebouw. Hij wilde er zijn atelier in vestigen en zo geschiedde.

Bij de ingang van de kerk hing hij een bordje met daarop de tekst: 'U mag overal aankomen.' Van der Meij wilde een atelier met de ramen en deuren open naar de buitenwereld en zo werd deze kerk een ontmoetingsplaats voor experimenterende kunstenaars, bezoekers en feestvierders. Nadat in 1967 voor de tweede keer op dezelfde plaats de bliksem was ingeslagen en de bovenbouw van de toren werd vernietigd, ging Van der Meij gewoon door met zijn nieuw ontdekte kunstvorm. Hij had namelijk het piepschuim ontdekt, dat hij als mal kon gebruiken. Door er beton in te gieten, kon hij monumentaal werken. De enorme atelierruimte bood hem de mogelijkheid 'met zijn grootschalige werken de publieke ruimte naar zijn hand (...) te zetten.'⁷ Werk van Van der Meij is onder meer te zien in de Leeuwarder wijk Nijlân, bij het cultureel centrum de Skâns in Gorredijk en bij de P.E.B centrale in Burgum.

Langs de rondweg bij Dokkum is de elf meter hoge beeldengroep 'Drie figuren' te zien, een typisch werk van Van der Meij. Het zou tevens zijn laatste werk zijn. Eind jaren zeventig was hij lichamelijk niet meer in staat tot het vervaardigen van monumentale kunstwerken. Toen hij het ook nog aan de stok kreeg met de kerkenraad van Nij Beets, omdat hij nalatig zou zijn geweest in het onderhoud van de kerk, vertrok hij uit Ald Beets. Samen met zijn vrouw leefde hij vanaf de jaren tachtig in Spanje waar hij in 1999 zou overlijden.

Na zijn vertrek uit de kerk ging het bergafwaarts met het gebouw. Het was een dankbaar object geworden van de vernielzucht van zich vervelende jongeren en in 1984 werd door de kerkenraad besloten het gebouw van nog geen eeuw oud te slopen.

Nee, dit besluit leidde niet tot enorme protesten, integendeel. Het bleef opvallend stil. De kerk had dan ook nauwelijks een geschiedenis als gemeentekerk, dus sentimenten van (vroegere) gemeenteleden speelden geen enkele rol. Ook de Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft er kennelijk geen heil in gezien om het gebouw te behouden.

Wat resteert zijn de sarcofagen die tegenwoordig in de museumkerk van Janum te zien zijn. Op het kerkhof bevinden zich nog steeds de grafkelders van de adellijke families Van Lynden en Lycklama à Nijeholt en er staat een in 1988 gebouwde klokkenstoel.

En zo kwam er een einde aan wat ooit een letterlijk, en misschien ook wel figuurlijk misplaatste kerk was, gebouwd door de adel van Beetsterzwaag.

Marie-Anne de Harder promoveerde in 2011 in Groningen op het proefschrift Albertinus van der Heide (1872-1953). Rode dominee tussen pastoraat en parlement. Ze is werkzaam als zelfstandig historicus met een bijzondere belangstelling voor de Friese kerkgeschiedenis en redactielid van Alde Fryske Tsjerken.

Noten

- 1 Dit moet parochiekerk zijn.
- 2 J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*. (Zaltbommel 1968, oorspronkelijk verschenen tussen 1882 en 1890) 14-17
- 3 S.S. de Koe, *De gevangenschap der Friesche kerk*. (Amsterdam 1874) 10
- 4 R. Klooster, *Groninger Godgeleerdheid in Friesland 1830-1872*. (Leeuwarden 2001) 264
- 5 Y. Kuiper, *Adel in Friesland. 1789-1880*. (Groningen 1993) 397
- 6 E. Huisman, 'Adel en arbeiders in Beets.' In: *De Strikel* (1975), 64
- 7 E. Betten e. a., *Kunst met een opdracht. Jaap van der Meij monumentaal kunstenaar uit de wederopbouw*. (Rotterdam 2017) 85

ALEXANDER BROUSSARD SPEELT BILLY JOEL IN DORPSKERK GAAST

Vrijdagavond 28 januari om 20.00 uur | Entree: 10 euro

In deze boeiende solovoortelling leidt Alexander zijn publiek op zijn eigen unieke en gepassioneerde wijze door de opmerkelijke carrière van muziklegende Billy Joel. Aan de hand van de mooiste liedjes van de grootmeester vertelt Alexander over de moeilijke beginjaren, de grote successen, de hoogtepunten en dieptepunten, de vrouwen en het onwaarschijnlijke vakmanschap van Billy Joel. Een 'must-see' voor de fan, een openbaring voor de liefhebber.

Reserveren : reserverenpcgaastferwoude@gmail.com

CDK DRS. A.A.M. (ARNO) BROK IN CULTUREEL PODIUM DORPSKERK HUIZUM, LEEUWARDEN

Donderdagmiddag 5 mei om 16.00 uur | Entree: vrijwillige bijdrage

Elk jaar wordt in de Dorpskerk Huizum door een prominente Nederlander de "Vijf Mei Rede" gehouden.

Dit jaar wordt deze lezing verzorgd door drs. A.A.M. (Arno) Brok, sinds 1 maart 2017 Commissaris van de Koning van Fryslân.

Informatie: <https://www.dorpskerkhuizum.nl>

Houd voor actuele informatie over de voorstellingen de UIT-agenda op onze website in de gaten: www.aldefrysketsjerken.nl

UITGELICHT

Op deze pagina treft u een selectie aan van de vele culturele activiteiten die de Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren. Samen vormen onze kerken het grootste kleine podium van Fryslân. U kunt in de verschillende kerkjes te kust en te keur op het gebied van exposities, concerten en lezingen. Een overzicht van alle activiteiten treft u aan in de losse UITagenda bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op onze website www.aldefrysketsjerken.nl onder 'Activiteiten'.

Van harte welkom!

VERVOLG PODIUM-JUBILEUMTOUR
MARCEL SMIT

Vol enthousiasme was Friese singer-songwriter Marcel gestart in ons jubileumjaar in 2020 om in maar liefst 16 van onze kerken een optreden te verzorgen. Acht prachtige optredens konden doorgaan, de resterende acht moesten worden opgeschort. Nu wordt de draad weer opgepakt en kunt u alsnog, of nogmaals, gaan genieten van een gratis concert in één van deze acht kerken.

Zondag 16 januari om 15.00 uur in Haskerdyken

Zondag 23 januari om 15.00 uur in Blessum

Vrijdag 11 februari om 20.00 uur in Holwerd

Vrijdag 4 maart om 20.00 uur in Olterterp

Vrijdag 11 maart om 20.00 uur in Ferwoude

Vrijdag 25 maart om 20.00 uur in Zweins

Zondag 10 april om 14.00 uur in Korteheemmen

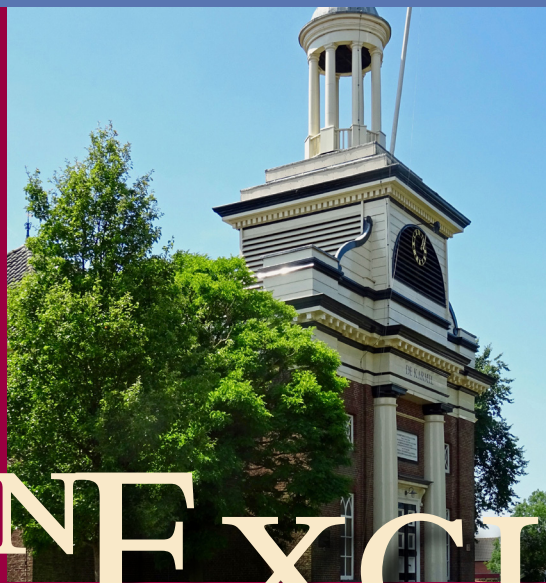
Vrijdag 20 mei om 20.00 uur in Britsum

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Langweer

Woudsend
(Karmel)

Woudsend
(St. Michaëlskerk)

op zaterdag **25** juni 2022

met
de boot
langs kerken
en dorpen

Nadere informatie volgt via
website en nieuwsbrief
Voor inlichtingen: 058 213 96 66
of

www.aldefrysketsjerken.nl